

OSMANLILARDA COĞRAFYA

MÜELLİFİ: PROF DR. FRANZ TAESCHNER

Yayına Hazırlayanlar:
Dr. Osman ÖZKUL
Dr. Nadir ÇOMAK
Hatice ÇERİ

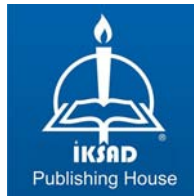

İKSAD
Publishing House

OSMANLILARDA COĞRAFYA

Müellifi: Prof. Dr. Franz TAESCHNER

Yayına Hazırlayanlar:
Dr. Osman ÖZKUL
Dr. Nadir ÇOMAK
Hatice ÇERİ

ISBN 978-605-7510-54-9

**Institution Of Economic Development And Social
Researches Publications®**

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreikساد@gmail.com

www.ikساد.org

www.ikسادkongre.org

Kitabın tüm hakları IKSAD Yayınevi'ne aittir.

İzinsiz çoğaltılamaz, kopyalanamaz.

Metinlerden etik ve yasal olarak yazarlar sorumludur.

Iksad Publications - 2018©

ISBN 978-605-7510-54-9

GRAFİK TASARIM: İBRAHİM KAYA

Dr. Osman Özkul

Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimlerini İstanbul Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Halen Sakarya Üniversitesi Sosyoloji bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Modernleşme, Osmanlı uleması, eğitim felsefesi ve tarih ve toplum felsefesi ile ilgili alanlarda çalışmalar yapmakta olup; tarih, kültür ve bilgi sosyolojisi konularında dersler vermektedir.

Mail: oozkul@sakarya.edu.tr

Eserleri:

Gelenek ve Modernite Arasında Ulema, Birharf Yayınları, 2005, İstanbul

Kültür ve Küreselleşme, Açılım Kitap, 2013, İstanbul

Dr. Nadir omak

Nadir omak 1966 yılında Eskişehir’de dünyaya geldi. İlk ve orta öğretimini Eskişehir’de tamamladı. 1988 yılında Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi coğrafya bölümünden mezun oldu. Yüksek lisansını Selçuk Üniversitesi’nde, doktora eğitimini Marmara Üniversitesi’nde tamamladı. Öğretim üyesi ve daire Başkanlığı görevlerinde bulundu. Eğitim alanında yayınlanmış makaleleri ve kitapları mevcuttur. Evli ve dört çocuk babası olan omak İstanbul’da yaşamaktadır.

Mail: nadir.comak@gmail.com

Hatice eri

Lisan eğitimini Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünde, Yüksek lisansını ise Mimar Sinan Üniversitesinde tamamlamıştır.

ÖNSÖZ

Bu eseri oluşturan metin ilk olarak Oryantalist Prof. Franz Taeschner (1888-1967) tarafından 1922 senesinde Almanya'nın Münster şehrinde Westfalia-Wilhelm Üniversitesinde ders örneği olarak takdim edilmiştir. 1923 senesinde Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft dergisinin 77. sayısında “Diegeographische Literatur der Osmanen” Almanca olarak yayınlanmıştır. Almanca yayından 3 sene sonra 1926 senesinde Türkiyat Mecmuası'nın II. cildinde, Hâmid Sadî tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilerek “*Osmanlılar'da Coğrafya*” adıyla Türkiyat Mecmuasında Osmanlıca bir makale olarak yayınlanmıştır.

Taeschner'in eseri Şark coğrafyasının mahiyeti hakkında dikkatli ve ayrıntılı bir analiz sunmaktadır. Ayrıca, Osmanlı coğrafyacılarını etkileyen önemli eserlerin karşılaştırmalı tahliliyle birlikte, bunların Avrupa ve Osmanlı kütüphanelerindeki nüshalarını tanıtmaktadır. Nüshalar arasındaki farkları ve yanlışları daha önemlisi şark bilim ve coğrafya zihniyetinin geçirdiği değişimi, bu

eserler arasındaki benzerlikler ve farklılıklardan hareketle açıklamaktadır. Bunlardan sonra da 18. Ve 19. Asırdaki Avrupa bilim zihniyetinin Osmanlı bilim zihniyetini nasıl ve hangi eserler üzerinden etkilediğini tasvir etmektedir. Eser bu özelliğinin yanında, Osmanlı Coğrafya zihniyetinin öncesini ve sonrasını eleştirel bir nazarla ortaya koyması bakımından önemli ipuçları vermektedir. Taeschner'in, Osmanlı Coğrafya ve kozmografya araştırmacılarının eserleri hakkında yaptığı karşılaştırmalar ve yorumlar Doğu ve Batı bilim zihniyeti açısından yeniden okumaya değer.

Eseri Osmanlı Türkçesine çeviren Hamid Sâdi de bazı dipnotlar ve yorumlar eklemiştir. Bu ek kısımlar köşeli parantez içinde belirtilmiştir. Ayrıca Almanca makalenin gerek ana metni içinde, gerekse dipnotlarında bulunup da Osmanlıca çeviride ihmal edilmiş veya sehven yanlış olarak çevrilmiş olan kısımlar da mevcuttur. Bunlar da köşeli parantez içinde Almanca metin esas alınarak eklenmiştir. Metnin bazı bölümlerinin Latin alfabesine çevrilmesinde tarihçi Hatice Çeri'nin katkıları olmuştur. Almanca metindeki yer ve şahıs isimlerinin ve eksik yerlerin tercümesini coğrafyacı Dr. Nadir Çomak

üstlenmiştir.

Eserin Osmanlıca çevirisini Latin alfabesine çevirirken izlenen yol ile ilgili de bazı açıklamalar yapmak yerinde olur kanaatindeyiz. Makaledeki kavram ve terimler genellikle, Osmanlıca aslına uygun olarak çevrilmiştir. Bu bakımdan bazı kelimelerin doğru vurgulanabilmesi için Osmanlıca metindeki orijinal halinin olduğu gibi yazılması uygun görülmüştür. Ancak günümüz okuyucuları için bir kolaylık olması düşüncesiyle bazı kavram ve tamlamaların Türkçe karşılıkları parantez içinde verilmiştir. Osmanlıcaya tercüme eden mütercim Hamid Sadi'nin notları tırnak içinde [Mütercimin Notu] şeklinde; bizim notlarımız ise [O.Ö.] şeklinde gösterilmiştir.

Dr. Osman Özkul

Sakarya 2018

Franz Taeschner'in Kısa Biyografisi

Franz Taeschner, 8 Eylül 1888'de Almanya'nın Reichenhall şehrinde dünyaya gelmiştir. Berlin'deki orta öğreniminden sonra 1908-1909 yıllarından itibaren sırasıyla Bonn, Münih, Erlangen ve Kiel Üniversitelerinde doğu dilleri ve tarihi eğitimi almıştır. Burada Arapça, Farsça, Türkçe öğrenmiştir. Kiel Üniversitesi Arap filolojisinde Kazvîni'nin "Acâibu'l-mahlûkat" eseri üzerine Georg Jacob yönetiminde hazırladığı doktora tezini 1912 yılında vermiştir. Aynı yıl Hamburg Üniversitesi'nde şarkiyat semineri asistanlığına tayin edilmiştir. Ardından ilk İstanbul seyahatini gerçekleştirdikten sonra, çalışmalarına Paris ve Londra'da devam etmiştir. Bir süre Rudolf Tschudi'nin yanında çalıştıktan sonra I. Dünya Savaşı'nda Türkçe tercümanı olarak Filistin cephesinde görevlendirilmiştir.

Türk Filistin cephesi çözüldüğünde Taeschner, İngilizler'e esir düşmüş ve ancak 1919 sonunda Mısır yoluyla Almanya'ya dönebilmiştir. Evliya Çelebi'nin eseri ve dönemindeki Osmanlı Anadolu'sunun topografyasına dair hazırladığı doçentlik tezini 1922'de Münster

Üniversitesi'ne sunmuştur. 1920'li yıllarda birkaç defa İstanbul'a, 1930-1931'de Kahire'ye ve Kudüs'e gitmiştir. 1929'da Münster Üniversitesi'nde (fahri) profesör unvanını kazanmıştır. 1935'te Münster Üniversitesi'nde Anton Baumstark'ın yerine şarkiyat profesörlüğüne tayin edilmiş; 1942'de Şarkiyat Kürsüsü başkanlığına geçmiş, savaşın sonlarına doğru enstitü binalarının bombardımanda tahrip olması üzerine öğrencilerine bir müddet kendi evinde ders vermiştir. 1957'de emekliye ayrılıncaya kadar Münster'de enstitü müdürlüğünü yürütmüş ve 1956'dan itibaren Münster'deki Almanya-Türkiye Dostluk Cemiyeti'nin başkanlığını yapmıştır. 11 Kasım 1967'de uzun bir hastalıktan sonra Münster'deki evinde ölmüştür.

Taeschner, uzlaştırmacı bir karaktere sahip olup öğrenci ve meslektaşları tarafından çok sevilen bir hoca idi. Sık sık üzerinde çalıştığı ülkelere seyahat edip saha araştırmalarına çıkmıştır. Mesela Paul Wittek ile beraber 1927 yazında Batı Anadolu'da bir geziye çıkarak özellikle İznik ve Bursa'da erken Osmanlı yapı ve kitâbelerini araştırıp neticelerini iki makalede yayınlamıştır. Taeschner'in öncülük ettiği ilmî alanlar

özellikle Anadolu'nun tarihî coğrafyası, Osmanlı coğrafi edebiyatı, kültür tarihi ve fütüvvet tarihini kapsar. Gabriel Baer'e göre Taeschner, aynı zamanda Ortaçağ loncaları konusunda üstün bir otorite idi. Osmanlı ve İran sanat tarihiyle dinler tarihi diğer merak konularını oluşturur. 1944'te yayımlanan "Der Islam im Bann des Nationalismus der Zwischenweltkriegszeit" adlı bir makalesinde müslüman ülkelerinde yaşanan modernlik gelişmeleriyle de ilgilenmiştir.

Makalede ayrıca, Türkiye'deki laikleşme sürecinin diğer müslüman Ortadoğu ülkelerinde etki ve paralellikleri olup olmadığı incelenmektedir. Taeschner, ayrıca Arap harfleriyle yazılmış metinlerin Latin harflerine çevrilmesini problem olarak görüp yeni bir transkripsiyon önerisinde bulunmuştur. Bu konuda, Carl Brockelmann, August Fischer ve Wilhelm Heffening ile birlikte bugün de Almanya'da kullanılan sistemini oluşturmuştur.

Taeschner'in bu çalışmaya konu edilen ve üniversitede ders verdiği metinden başka Reindl Kiel tarafından yazılan Diyanet İslam Ansiklopedisinin 39. cildindeki Franz Taeschner maddesinde 9 eserinin adını zikretmiştir. Bunların dışında Osmanlı Coğrafya eserleri ile

ilgili daha geniş bir çalışma yapan Mahmut Ak, “*Osmanlı Coğrafya Çalışmaları*” eserinde ise Taeschner’e ait 9 farklı çalışmadan daha bahsetmektedir.

Bu kısa biyografik bilgiden anlaşıldığı gibi, Franz Taeschner, Osmanlıların sosyal tarihine çok önemli katkıları olan bir Alman şarkiyatçısıdır. Osmanlı Devleti, Fütüvvetname ve unsurları ile ilgili birçok değerlendirmede bulunmuş; özellikle Ahî Teşkilatı ve Fütüvvet üzerine yaptığı araştırmalar ile tanınmıştır. Ancak onun İslam dünyası, Ortaçağ’da İran, Osmanlı kaynakları ve Türk kültürü üzerine yapılmış çok değerli çalışmaları da bulunmaktadır. Anadolu coğrafyası ve bu bölgenin yol sistemi üzerine de çalışmalar yapmıştır. “*Das Anatolische Wegenetz Nach Osmanischen Quellen*” adlı çalışması bu konuda yapılmış en önemli araştırmalardan birisidir. 1926 yılında yayımlanan çalışmalarından biri olan “*Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münakalatına Nazaran Vaziyeti*” anlatılan çalışması incelemeye değerdir.

Taeschner, İslam dünyası ve Osmanlı Coğrafyacılığı’na dair pek çok çalışma meydana getirmiştir. Osmanlı döneminde yazılmış olan coğrafya eserleri ve bunların

özellikleri hakkında yazılmış ilk önemli eserlerden olan "Osmanlılar'da Coğrafya" adlı eserinde Osmanlı dönemine ait coğrafi eserlerden söz etmektedir. 20. asırda Adnan Adıvar, "*Osmanlı Türklerinde İlim* " kitabında Osmanlı Coğrafyacıları hakkında geniş bir inceleme yapmıştır. Bu eserde Adıvar, bazı hususlarda Taeschner'i eleştirmekle birlikte, çalışmalarını önemli kaynaklardan birisi olarak kullanmaktadır. Ekmeleddin İhsanoğlu, daha yeni bilgilerin ışığında Batıdan ilk ilk tercüme edilen eserlerle ilgili çalışmalar yayınlamıştır.

Yakın zamanlarda ise Mahmut Ak Osmanlı Coğrafyacılığı hakkında daha geniş manada çalışmış ve bu eserlerden Mehmet Âşık'ın "*Menazıru'l-avâlim*" eserini yayınlamıştır. Günümüzde bu önemli eserlerden bazılarının yeni basımları da gerçekleştirilmiş ve daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabilmektedir. Bu çalışmalarla birlikte Taeschner'in makalesi, daha çok alanla ilgili çalışmalar için kütüphane bilgisi açısından önemli bir başvuru kaynağı niteliğine sahiptir.

OSMANLILARDA COĞRAFYA⁽¹⁾

Franz Taeschner (1888-1967): Münster Darülfünûnun’da Müderris Muavini. Osmanlılar devrine ait coğrafi eserlerden, şimdiye kadar yalnız bir eser yakından tanınmış ve ilmen pek çok istifade edilmiştir ki, o da Kâtib Çelebi’nin “*Cihânnümâ*”sıdır.² Bu eserin bir kısmı Hicri 1145/Miladi 1732 tarihinde İstanbul’da basılmış olup hülasa birçok defa Avrupa lisanlarına da tercüme edilmiş olduğundan, o zamandan beri tarihî coğrafya araştırmalarında layık olduğu yeri almıştır. Yirminci asır başlarına doğru “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*”nin kısmen olsun basılmış olması dolayısıyla, ikinci büyük coğrafi bir kaynak daha meydana çıkmamışsa da bu eser; müsteşrik-(oryantalist) çevrelerin haricinde o kadar tanınmış değildir. Osmanlılar devrine ait coğrafi

¹MünsterWilhem Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi’nde 2 Ağustos 1922 tarihinde staj dersi notu olarak anlatılmıştır.

²Büyük âlimin bu metinde sık sık tekrar edilen adını, Arap yazı tipine göre Hadjîdji *Chaliça* olarak değil de Türklerin kullandığı gibi Hacı Kalfa olarak yazmaya karar verdim. *Chaliça* kelimesinin “Kalfa” şeklindeki telaffuzu için şu eserlere bkz: Sami, *Kamus’ulA’lam III*, S. 1906 ve S.3806) Aynı şekilde *Muhammed* değil de Mehmed, *Othman* değil de Osman yazdım. Bunun yanında Arap yazı biçimine bağlı kalarak verdiğim isimlerin yazılışında da kelimeleri Türkçe telaffuzları ile karşılaştırmaya özen gösterdim. Ahmet, Ali, Mustafa gibi tüm bildik isimleri kullanırken gereksiz ve aksana dayalı bir sürü harfi yazmaktan kaçındım, bununla beraber kitap isimlerini verirken Arapça harfleri aynen verdim. Çevride Arap harflerini aktarıırken, bir taraftan aksana dayalı harfleri mümkün olduğu kadar az kullanmaya özen gösterdim, diğer taraftan da bir Arapça kelimeyi bir yığın harfle vermekten de kaçındım. Sadece bu sebepten dolayı bildiğimiz sch yerine sh veya ş kullandım, tsch yerine ise tsh veya ç, aynı şekilde dsch yerine dj veya ğ kullandım. El yazma kitapların aktarımında c.t. haliyle codexturcius (Türkçe el yazması kitap) anlamını ifade etmektedir. Bilinen el yazmaları katalogu yazarlarının adıyla birlikte parantez içinde verilmiştir.

eserlerden şimdîye kadar tarihî coğrafya araştırmaları itibariyle hakkıyla istifade edilmemesi, her Şeyden evvel, ekseri müsteşriklerin-oryantalistlerin Osmanlı eserleriyle pek az meşgul olmalarından ileri gelmektedir. Bugünkü Türklerin, kendilerinin bu nevi mahsullerine pek az kıymet vermeleri de gerçek halin tanınmasına ayrıca bir engel teşkil etmiştir. Osmanlıların coğrafi eserleri bir kötü talihe de maruz kalmıştır ki; bu da henüz eski araştırmaların yanında müstakil bir gelişmeye nail olmadan, pek yakında bulunan Avrupa'nın tesiri altında kalmasıdır. Vakıa bu tesir birçok sahada faydalı meyveler vermişse de bazı konularda kesintiye sebebiyet vermiş, Avrupa'nın daima artmakta olan üstünlüğü dolayısıyla Doğunun pek kıymetli eserlerine köhnelik damgası vurulmuştur.

On dokuzuncu asırda Osmanlılar, tamamıyla Avrupa'nın ilminin nüfuzu-(etkisi altında) kalmıştı. Şuurlu bir surette her Őeyde Avrupalılaşmaya çalıştıkları için, eski doğu medeniyetinin mahsulü olan eserlere hiç kıymet ve ehemmiyet verilmiyordu. Avrupalılaşmak merakına düşmüş bir Osmanlı münevveri-aydını, Evliya Çelebi'ye

hafife alarak bakıyordu.³ Osmanlıların özellikle bu nevi eski ilmi eserler hakkında vermiş oldukları bu hüküm bazı Avrupa âlimlerine de tesir etmiş, onları da bu eserlere büyük kıymet vermekten alıkoymuştur.⁴Şimdiki halde Osmanlıların coğrafi eserleri, yine onların vücuda getirmiş oldukları sırf tarihî eserlerle, orta çağın çoğu Arapça olan eski coğrafi eserlerine nazaran pek küçük bir yekûn tutarsa da, her halde hususi bir araştırma konusu olacak kadar ehemmiyete sahip bulunmaktadır.

Batı medeniyetine yakınlık, Osmanlıların edebî eserlerine hiç olmazsa nicelikçe-sayıca o kadar büyük zarar vermediği halde; ilmi eserler, Avrupa'nın pek kabul edilmiş olan üstünlüğünün yıkıcı etkisine tabiatıyla daha ziyade maruz kalmıştır. Yalnız tarih sahası, mevzunun hususiyeti sayesinde, bu tesirlerden uzak kalmış ve müstakil mahiyette birçok eserler vücuda gelmiştir. Coğrafi eserler, henüz kemale gelmeden-olgunlaşmadan pek kuvvetli yabancı tesirler altında kalan bir marifet şubesinin kaderi için en dikkat çekici bir misaldir.

³ Hugo Grothe'nin "*Şark-ı Garib Seyahatlerim*" (Leipzig, Cemaziyelevvel 1911, Safer 196) ünvanlı eserine bak. *Evlîya Çelebi* tarafından verilen malumatın hars tarihi-kültür tarihi ve memleket bilgisi itibarıyla olan ilmi kıymetini takdir eden hakiki Türk münevverleri nazarında, bu hükmün esaslı surette değişmiş olması gerekir.

⁴Bunu, A.D. Mordman'nin *Skizzenasu Kleinasien: das Ausland* kitabının *Evlîya (Çelebi)* hakkındaki katı yorumu ile karşılaştırın. 1863. S.414

Avrupa ilimlerinin Osmanlıların görüş alanlarına girer girmez, derhal kendi öz mahsulleri ortadan kalkıyor ve bütün ilim şubelerinde Avrupalıların Osmanlılardan daha iyi çalışmış oldukları fikri hâkim oluyor. İşte bu kanaat, ilmi hazırlık mesaisinden sonra Kâtip Çelebi'nin Avrupa kaynaklarına dayanan çeşitli cins faaliyetlerinden beklenen gelişme, daha çekirdek halinde kalıyor. Hiçbir taraftan tesir altında kalmayan, *Evliya Çelebi* yegâne-(tek) büyük bir şahsiyet olarak görünüyor.

Osmanlı devrine ait coğrafi eserlerin kıymeti, tarihî coğrafya sahasındadır: bu eserlerin incelenmesiyle on dördüncü asırdan zamanımıza kadar gelen mühim bir boşluk doldurulmuş olacaktır. Ortaçağ sonları için Arapça ve Farsça lisanlarında yazılmış eski eserler kıymetli bir kaynaktır. Şu an için de tabii ki yeni Avrupa incelemeleri mevcuttur; fakat bu yeni devir arasındaki zaman için Osmanlı coğrafyacılarının tetkik-(araştırılması) edilmesi gerekir. Eski Avrupa seyyahlarının ekseriya bilinmezlik içinde bıraktıkları coğrafi isimler ve diğer karanlık noktalar, ancak Osmanlı eserleriyle beraberce tarihî coğrafya araştırmaları için bir kıymet-(değer) taşıyabilir. Osmanlıların coğrafi eserlerini

bu gayeye hizmet ettirebilmek için her şeyden evvel geniş bir filoloji araştırmasına lüzum vardır: Osmanlı eserleri eski çağ ile orta çağdan nakledilmiş birçok eski malumat ile doludur. Müelliflerin-(yazarların), eski eserlerden alınan bu konuda ilave ettikleri kendi yorumlarını ayırmak lazımdır, yoksa pek sakat neticeler elde edilir.

Osmanlılar fiziki coğrafya tetkikatı-araştırmaları cihetine pek yanaşmamışlardır, biz bu sahada Osmanlı eserlerinden yeni bir keşif beklememeliyiz. Anlaşılan, coğrafyanın fiziki ve riya-zi- (matematik) tarafları onları çok alakadar etmemiş, daha ziyade ülkeler coğrafyası ve topografya konuları ile meşgul olmuşlardır.

Zaten Osmanlıların coğrafya ile münasebetleri, orta çağın sair bütün ilimleri gibi, her şeyden evvel edebi ve nakli bir mahiyettedir. Onlara göre coğrafya, dünyanın etrafında ve üzerinde ne vardır? Bunu tetkik etmez, bilakis daha ziyade ‘‘edebi eser’’ diye yazılmış eski coğrafya kitaplarında olduğu gibi, hali hazırla-(çağımızla) tevafuk edip etmemesi göz önüne alınmadan eskilerden nakledilmiş maddeler konuya ilave edilir; asıl madde ile ikincil surette uğraşılır, pek yeniçağlara kadar

çoktan eskimiş haberler bu tarzda süre gelir. Ara sıra, hiçbir irtibat gözetilmeksizin, bunların yanına bazı pek yeni malumat da ilave olunur. Bu sebeptendir ki, Osmanlı devrinin en gelişmiş zamanlarında bile, bütün coğrafi eserlerin arkasında, *Batlamyus'un Coğrafyası* en klasik numune olarak mevki kazanır.⁵ Fakat bu, batıda hümanizm devrinde orta çağ geleneği kırılıp yeniden Batlamyus'un eserine müracaat edilmesi gibi değildir. Doğuda, vaktiyle bütün Avrupa'nın içinde yuvarlandığı orta çağ zihniyeti ile ilgisini kesmemiş etmemiş ve bu kitap orta çağda İslam coğrafyacıları elinde kullanılmışsa, Avrupa'dan tamamıyla yeni bir cereyan gelip bu eski geleneği hariçten sarsıncaya kadar, Osmanlılar nezdinde aynı şekilde mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Osmanlı eserlerinin, bütün ortaçağ eserlerinin mahiyet-i fikriyesiyle münasebeti olan diğer bir hususiyetini de belirlemek ve açıklamak etmek îcâb eder. O da, genel tasvir ve tavsiflere fazla kıymet verilmesi, kâinatın genel durumunu tarif ve tavsif eden kozmografyaya bizzat

⁵ Ortaçağın doğu eserleri içinde asıl Batlamyus'un kitabının tercüme şerhiyle, doğrudan doğruya vücuda getirilen coğrafi incelemeler arasındaki büyük farkı görmez değilim. (H.V.Meziç'in araştırmalarına müracaat edilsin) Bu mütercim eserlerin Batlamyus ile münasebeti, müstakil unvanı altında tanıdığımız eserlerden fazla ise de buna mukabil, asla Batlamyus'a bağlı olan daha sonraki Avrupa eserlerine nazaran bu müstakil dediğimiz eserler Batlamyus'a daha yakındır.

kâinatın yaratıcısı ile başlanması, asıl coğrafi bilgilere felekiyât-(gökler), beşeriyât-(insanlar), hayvanât-(hayvanlar), nebatât-(bitkiler), ve madeniyât-(madenler)a her nevi hurafenin yanında küçük bir mevki verilmesidir.

Osmanlıların coğrafi eserlerine ait kaynaklar ve temel çalışmalar pek eksiktir. Henüz ne bir Türk, ne de bir Garb müellifi-(Batı yazarı) bu mevzu ile etraflıca meşgul olmuştur.⁶ Vakıa büyük bir bibliyografi kitabı olan *Kâtip Çelebi*'nin “*Keşfü’z-zünûn*”unda birçok coğrafi eserler zikir edilmiş olmak icap ederse de, coğrafi eserlerin tarihçesini yazmak için bir esas teşkil edemez.⁷ Bizim için muhtelif kütüphanelerde, bilhassa Avrupa kütüphanelerindeki yazmaları tetkikten başka yapacak bir şey yoktur.⁸ Bugün bir Alman için ziyaret müşkül olan İstanbul’da daha çok yazmalar mevcuttur. Şimdilik bu

⁶Hammer, birkaç yerde tarihi mehzazları sıralarken, tesadüf ettiği coğrafi eserleri de topluca zikretmek istemiştir (ki ekserisi kendi koleksiyonu arasındaki eserlerdir) : Osmanlı Tarihi 9 Cemaziyelevvel, (Buda)Peşte 1833, Sayfa 251; Daha evvel biraz nâkıs şekilde, coğrafya, tarih, hükümet ve askerlik mecmuasında (ArchivfürGeographie, Historie, Staats, undKriegskunst) Viyana 1822, Numara 13, Sayfa 421. *Bursalı Mehmed Tahir Bey*, kısım kısım intişar etmekte olan “*Osmanlı Müellifleri*” namındaki eserinin 7. kısmında Osmanlı coğrafyacılarından bahsedeceğini yaad etmektedir.

⁷ Kâtip Çelebi, “*Keşfü’z-zünun an Esamii-l-kütübve’l-fünûn*”, Avrupa tab’ı Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum a Mustafa bin Abdallah Kâtib Çelebi dicto et nemine Haji Khal fa Celebrata Campositum...instruxit Gustavus Fluegel, Cilt 7, Londra. Sayfa 8, 1835-58 (müracaatlar daima Avrupa tabınadır). Kâtip Çelebi’nin “*Cihânnümâ*”sının mukaddimesinde (Sayfa 8,11) muhtasarca malumat vardır, fakat aşağı yukarı “*Keşfü’z-Zünûn*” ile aynı maddedir.

⁸ Bu hususta pek meşhur elyazması katalogları rehber oldu. Zikri geçen yazmaların hepsini bizzat tetkik edemedim. Yalnız *Berlin, Dresden, Gotha, Graz, Leipzig, Mînih* ve *Viyana* kütüphanelerinde bulunan yazmaların bir kısmını tetkik ettiğim gibi, kısmen de Eichstatt ve *Münster*’e göndermek suretiyle serbestçe istifade etmeliğime müsaade olundu. Bu sebeple burada mezkûr-(adı geçen) kütüphaneler idaresine teşekküratımı tekrar eylerim

âsârın suret-i husûlü-(eserlerin elde edilme şekli) hakkında kısa söylemek mecburiyetindeyim; esaslı bir tetkiki daha uzun bir zamana mütevakkıf-(bağlı) dır.

Osmanlıların coğrafi eserleri, ale'l-umum-(genellikle) kurun-ı vusta şark müelliflerinin âsârı-(eserleri) gibi, mevzuu-(konusu) itibariyle üç zümreye ayrılır:

- 1- İlmî coğrafyaya ait eserler: Evvela Osmanlı eserleri arasında pek ziyade tesadûf edilen riyazî- (matematiğe ait) eserler, sonra hey'et-(astronomi) ve felekiyât-(gezegenler) kitapları, nihayet sarf-(şekil bilgisi) ilmi ihtiyaçları için yazılmış tavsifi eserler bu zümreden sayılır.
- 2- İlmî ihtiyaçlara yarayan eserler.
- 3- Seyahatnâmeler, bazen bu gruplar yekdiğerinin hududunu tecavüz-(bir diğèrinin sınırını aşarsa) ederlerse de asıl çerçeveyi muhafaza ederler. Eseri elimizde bulunan en eski Osmanlı coğrafyacısı Yazıcıoğlu Ahmet Bican'dır.⁹ Yukarıda bilhassa bahsettiğimiz gibi, edebi gayelere matuf eserlerden başka bir şey beklenilemediğı bir zamanda Osmanlı âsârı arasında, coğrafi malumât

⁹ Gelibolu'da yaşamış olan Yazıcıoğlu Mehmed ve Ahmed Biraderlerin eserleri için Flügel Kataloğuna Cilt 8, Sayfa 618, "Gibb" in, "Osmanlı Edebiyatı Tarihi" ne Cilt 1, Sayfa 291, (Londra 1900) a bakınız.

itbarıyla pek zengin olan Arapça menbâlardan (kaynaklardan) istifade suretiyle vücuda gelmiş müteaddit - (çok sayıda) eserlere tesadüf edilir.¹⁰ Serbestçe istifade etmeme müsaade olundu. Bu sebeple burada mezkûr-(adı geçen) kütüphaneler idaresine teşekkürâtımı tekrar eylerim. “*Yazıcıoğlu Ahmet Bican*” tarafından hicri 857/miladi 1453 tarihinde telif edilen “*Acâibu'l-mahlûkât*”¹¹ namındaki küçük “*Kozmografya Risalesi*”, Kazvinî'nin aynı isimdeki eserinden iktibasen-(tekrar) vücuda getirilmiş Türkçe bir özetidir. Bu eserden sonra *Ahmed Bican* “*Dürr-i meknûn*”¹² ünvanı altında kurun-ı vustahey'et-şinaslarının (asrono-micilerinin) klasik

¹⁰[Âhiren-(sonradan) İstanbul Darülfünun Kütüphanesi'nde 2307 numarada “*Acâibu'l-Mahlûkât*” ünvanı altında daha eski bir esere tesadüf edilmiştir. Profesör Taeschner makalesinin inişarını müteakip İstanbul'a geldiği zaman bu eseri bizzat tetkik etmiştir. İstanbul'un fethinden evvel, Edirne'nin yeni payitaht olduğu esnada yani takriben 1365-70 tarihinde yazılmış olduğu anlaşılan bu eser, *Yazıcızade*'nin eserinden takriben bir asır evvel yazılmıştır. Kitabın müellifi Ali bin Abdurrahman'dır. Müellif eserini ne suretle hazırladığını naklederken: “Bu kitabı haberlerin garâibinden, fasılların acâibinden, tenvihlerden, *‘Tevarih-i Mehmed Taberi*’ denecem’ eyledim.” diyor. Eserin birinci kısmı olan hilkat-ı kâinattan, yıldızlardan ve eflâkten sonra anasır-ı erbaa'dan müellifin tabiriyle: od-(ateş) küresi, hava küresi, su küresi ve küre-i arzdan ve iklimlerden-(kıtalar) bahistir. İkinci kısmı ise evvela acâib-i aktar-ı mağribten şarka kadar kaleleri ve ümitleri, sonra denizlerin ve adaların acâibini ihtiva etmektedir. Eserin birinci kısmında cennet ve cehennem tavsifatı-(açıklamaları) büyük bir yer tutmaktadır. Hatta müellif karilerini bu malumatın sıhhatine inandırmak için kırk yıl mezarda yatıp sonra dirildiğini ve bu esnada uçmakları, tutmakları gördüğünü eserin başında hikâye ediyor. Şimdiki halde Osmanlı devrinin ilk coğrafi eseri bu olmak icab eder.] (Mütercimnin notudur.)

¹¹*‘Kef-üz-zünûn* cilt 4, sayfa 187, Numara 8070; Bursalı Tahir Bey'in “*Osmanlı Müellifleri*”, cilt 1, sayfa 16. Yazmalar; Berlin Türkçe kataloğu 181 (Pertsch sayfa 199) Dresden, Şark Kataloğu 68 (Fleischer); Türkçe kataloğu 41 (M. Brockelmann 1513); Viyana A.F. 480 (Flügel cilt 2, 1453) British Museum 4088 Sloane 4088 Rieu sayfa 106). Matbu : Kazan 1888.

¹²*‘Kefü'z-zünûn*” cilt 3, sayfa 191, numara 4873. Yazmalar: Leipzig, Darülfünun Kütüphanesi, Türkçe kataloğu 1041, Berlin, Türkçe Kataloğu 178 (A. Diez 27 Pertsch sayfa 108), Türkçe kataloğu 179 (A Diez 18, sayfa 199), Türkçe Kataloğu 180 (Petermann 499, Pertsch, sayfa 199) Dressed Şark Kataloğu 269 (Fleischer, sayfa 40) Gotha, Türkçe Kataloğu (Pertsch, sayfa 14) Viyana Mxt 14 (Flügel cilt 2, numara 1452), N.F 435 (Flügel cilt 2, numara 1451) N.F 449 (Flügel cilt 2, numara 145) Paris, numara 160. Kitabın münderecatına dair Hammer'in “*Osmanlı Edebiyatı Tarihi*” cilt 1, (Buda)Peşte 1836, sayfa 128, malumat vardır.

âsârına keyfiyet-(nitelik) itibariyle pek az tevafuk-(benzeyen) eden hususi bir kozmoğrafya telifine girişiyor. Meşhur Hacı Bayram Veli'nin¹³ pek hararetle dervişi olup, kardeşi *Muhammed* ile beraber Türkçe tekke edebiyatında büyük bir mevki olan Ahmed Bican, mevzuu pek dini ve esatiri-(mitolojik) cihetinden kavlıyor. Yerde mevcut şeylerden ziyade semâvatın-(göklerin) ve cehennem katları, hilkat-ı âleminin muhtelif safahatı-(evrenin yaratılış aşamaları), birdiğerini veli eden peygamberler, ruz-ı kıyamette-(kıyamet günü) zuhûr edecek hadisat-(olaylar) onu alakadar ediyor. Dünyadan, âlem-i sefilden-(aşağı alem) bahseden kısmından her çeşit hikâyât-ı acibe-(ilginç hikayeler) nispetsiz surette fazla yer tutmaktadır. Bu şekilde kozmografya yazmak hususunda Ahmet Bican'ı takip ve taklit edenler de olmuştur.¹⁴ Sırf esatirî- (mitolojik) mahi-

¹³AhmedBican, bu kozmografya risalesini de şeyhinin delaletiyle yazdığını söylüyor, fakat “*Acâibu'l-mahlûkat*”ın telifi şeyhinin vefatından (Hicri 833/Miladi 1429-30) çok sonradır.

¹⁴ “*Dürr-i Mektûn*”a müşabih eski bir Osmanlı eseri British Museum’da (Harl 5500, Add 7005 Rieu, sayfa 104) da bulunmaktadır.

yette olan küçük “*Mir’atu’l-avâlim*”¹⁵ risalesi gibi bazı şerhler ve haşiyeler de bu zümredendir.

Osmanlı asarı için klasik bir devir olan on altıncı yüzyılda müellifler de hararetle bir tercüme faaliyeti görülür ki bu sayede orta çağ klasiklerinin vücuda getirdikleri coğrafi telifata-(eserlere) imtisalen-(bağlı olarak) esaslı bir inkişaf-(gelişme) hâsıl olmaktadır. Her şeyden önce biraz evvel ismi geçen Kazvinî’nin “*Acâibu’l-mahlûkât*”¹, nisbeten muhtasar-(özet) fakat etraflı tavsifâtı-(açıklamaları) ihtiva eden orta çağının bu pek muteber eseri birinci derecede şayan-ı tercüme-(tercümeye layık) bir eser telakki edilerek müteaddit defalar Türkçe’ye tercüme edilmiştir.¹⁶ Diğer mütercim eserlerden hakikaten coğrafyaya ait olan

¹⁵ Yazmalar: Berlin, Türkçe Kataloğu 36 (A Diez, 73. Pertsch 69), 1; Türkçe Kataloğu 5 (Landberg 589, Pertsch sayfa 12) Viyana, N. F 352 (Flügel cilt 2, numara 863). Aynı eserden bahis olduğu halde muhtelif yazmalarda telif ve tertip tarihleri başka başkadır. Viyana nüshasına nazaran müellif, Müverrih Âli, (Vefatı hicri 1008/Miladi 1599) olup Hicri 995/Miladi 1587 tarihinde Üçüncü Murad namına telif olunmuştur. Berlin Yazmaları arasında ayrıca manzum bir felekiyat risalesi vardır. 16 (Wetzstein cilt 2, 1758; Pertsch sayfa 41).

¹⁶ Berlin yazması, Türkçe kataloğu 177 (Diez Fol. 19, Pertsch, sayfa 197); ihtimal bu tercüme şair-i meşhur Surûri’nin (vefatı hicri 969/miladi 1561) tercümesinden başkadır. Bu husus için Brockelman’ın “*Edebiyat-ı Arabiyye*” tarihine cilt 2, sayfa 438, Hammer’in “*Osmanlı Edebiyatı Tarihi*”ne (cilt 2, sayfa 287) bakınız. (Telif-i tarihini -ki hicri 960/miladi 1553’dür- ne Hammer ne Brockelmanzikir etmiştir.) British MuseumAdd 7894, Add 24954 (Rieu sayfa 107), her iki tercüme eserin Arapça aslına ve Farişi tercümesine tevafuk etmemektedir. Berlin yazmasında denizlere ait olan fasıldan evvel (Arapça aslının Wüstenfelt nüshasında sayfa 103) Kazvinî’nin eserinin ikinci kısmı olan “*Âsâru’l-bilâd*”dan muktebes bir memleketler faslı ilave olunmuştur. “*Acâibu’l-mahlûkât*” diye aynı unvan altında İbnü’l-Verdi’nin eserine de tesadüf edilir (278. sayfaya müracaat). Bilahare Rodosizâde tarafından yazılıp IV. Mehmed’e ithaf olunan ve Paris Milli Kütüphanesi’nde (Türkçe mütemmin katalog 1063) bulunan eser de aynı suretle “*Acâib*” ünvanını taşımaktadır (Blochet, Schefer Külliyyatı, sayfa 168).

Ebu'lFidâ'nın(öl.732/1331) “*Takvimu'l-buldân*”ı kurun-ı vustanın nihayetlerine doğru fikir âleminde Kazvinî'nin eseriyle aynı mevkide bulunuyordu. Eserin bugün bizim elimizde bulunan şeklinin aynen bir tercümesi mevcut değildir. Sipahizâde¹⁷ (vefatı hicri 997-Miladi 1588), bu eserin kendi zamanındaki ahval-i coğrafyaya ait malumatı-(bilgileri) da ihtiva eden Arapça yeni bir nüshasından hülâsa suretiyle, Türkçeye tercüme etmiştir¹⁸

Diğer coğrafi eserlerden İbnü'l-Verdi'nin ¹⁹ “*Haridet-ül-acâib*”i²⁰ Mehmed-i Sâlis zamanında Belhi'nin İstahrî tarafında ikmal edilmiş-(tamamlanmış) nüshası Şerif

¹⁷ Sipahi zadenin yeni nüshasının ismi ‘*Arzu'l-mesâlik ila Marifeti'l-buldân*’dır. Sipahizâde eserindeki mevadd-ı elif-ba tertibi üzere tasnif ve ikmal eylemiş ve Murad-ı Salise ithaf etmiştir. Bunun hakkında yani Sipahi zadenin bizzat vücuda getirdiği Türkçe muhtasar nüsha hakkında “*Kesfû'z-zünûn*”a cilt 2, sayfa 390, n 3495 (*Takvimu'l-buldân* faslında): “*Cihânnümâ* sayfa 11, Brokelmann cilt 2, 46 ve 453 bak. Türkçe tercümesinin yazmaları; Viyana kütüphanesi 191 (Flügel cilt 2, 1273) British Museum, 23, 381 (Rieu sayfa 110. Burada *Acaibu'l-buldân* ismiyledir). Vatikan, Türkçe kataloğu 56)Horn: Şark mecmuası ZDMG 51, 1897, sayfa 50).

¹⁸[Arapça ‘*Evzahu'l-Mesâlik ila Marifeti'l-Beledânve'l-Memâlik*’ yine *Sipahizâde* tarafından telif edilmiştir. Ebu'lFidâ'nın meşhur eserinden maada “*Mu'cemü'l-buldân*”ın hülâsası olan (*Marâsıdu'l-ısla*)’ da kendine me’haz olmuştur. Bu büyük eseri 980 tarihinde ikmal ederek III. Murad’a takdim etmiştir. Bilahare aynı eseri özetleyerek vücuda getirdiği Türkçe hülâsası da Sadrazam Sokulu Mehmet Paşa’ya takdim etmiş olduğu İstanbul’daki Ragıp Paşa Kütüphanesindeki nüshanın tetkikinden anlaşılmaktadır.] (Mütercimnin notu)

¹⁹[İbnü'l Verdi için, Brockelman’a bak: cilt 2,131; hicri 963/miladi 1556 da ikmal edilmiş olan Türkçe İbnü'lVerdi tercümesi (hususıyla Londra yazmasında) “*Acâibu'l-mahlûkât*” unvanını taşımaktadır. (2677. sayfaya bak): *Kesfû'z-zünûn* cilt 3, 132 ve müteakip sayfa; yazmalar: British MuseumAdd 7893 (Rieu sayfa 109; diğer yazmalar için de buraya bak).] [Mütercimnin notu]

²⁰[İbnü'lVerdi'nin “*Haridetü'l-acâib*” i 870 tarihinde MahmudŞirvani tarafından tercüme edilmiş olup bir nüshası da Bursalı Tahir Bey'in hususi kütüphanesinde bulunmakta imiş. İstanbul’un umumi ve hususi kütüphanelerinde muhtelif zamanlarda yapılmış tercümelerine tesadüf edilmekte ise de, şimdiye kadar malum olan en eski tercüme mezkûr nüshadır (*Osmanlı müellifleri* cilt 3, sayfa 316)] [Mütercimnin notu]

Efendi namında bir zat tarafında tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²¹

Ali Kuşçu'nun vefatı (hicri 879 - miladi 1474)²² heyet- (astronomi) ve riyaziyata-(matematik) dair kitabı riyazî coğrafyaya ait en muteber bir eser addedildiğinden müteaddit-(birçok) defalar Türkçeye tercüme edilmiştir.²³

Bundan başka bazı memleketlere ait monografiler de tercüme edilmiştir. Çin memleketlerini tasvir eden

²¹Belhî-Istahrî-İbn-i Havkal'in eserleri hakkında de Goeje'nin "*Istahrî-Belhî Meselesi*" ünvanlı makalesine, Şark Mecmuası 25, 1871, sayfa 42-58: (Belhî için İslâm Ansiklopedisine cilt 1, sayfa 112 numara 7804 te "Belhî"yi "*Suveru'l-akâlim*" Müellifi diye yani hakikaten Belhî'nin eserinin ismiyle yazmakta; aynı kitap cilt 5, sayfa 509, numara 11869 da "el-*Mesâlik ve'l-memâlik*"'i ki bu, Belhî'nin eserinin İstahrî tarafından tevsi' edilen nüshasının ismidir. (de Goeje'nin "*Arap Coğrafyacıları*" serisinin birinci cildi olarak "*Viaregnorum*" namı altında neşredilmiştir. Leiden, 1870) de Belhî'ye atfetmektedir. Her halde müellif bu unvan altında "*Suveru'l-akâlim*" i kasd ediyor. Her iki yerde zikredilen mukaddimelerden anlaşıldığına göre, ikinci eser yani "*Mesâliku'l-memâlik*" İstahrî'nin eseri olup "*Suveru'l-akâlim*" bunun Farişi tercümesi olduğu zannedilmektedir. Yazmalar: Gotha Farsça kataloğu 36 (Pertsch, Gotha Farsça yazmaları sayfa 61; Bu yazmanın mukaddimesini, Doğuya kendi İstahrî nüshasında zeyl suretiyle nakletmektedir. Bu yazmanın mukaddimesiyle Kâtip Çelebi'nin naklettiği mukaddime tamamen bir değilse, de yekdiğerine pek yakındır.) Şerif Efendi, İstahrî'nin "*Mesâliku'l-memâlik*" ini kendi tercümesi için esas itihaz etmiştir. "*Cihânnimâ*" ya bak: sayfa 13. "*Keşfü'z-zünûn*", cilt 5; s.511, numara 11874 de tamamıyla başka bir eser "*el-Mesâlikve'l-Memâlik*" ünvanı altında zikredilmektedir. "*Keşfü'z-zünûn*"a göre de Şerif Efendi'ye esas olan metin Farişi tercümedir.) Müverrih Ali de (aşağıda 284'üncü sahifedeki 3. nota bak) "*Suveru'l-akâlim*"'i yani Farişi metni esas itihaz etmiştir. Şerif Efendi tercümeyi Eğri Fatihi III. Murad zamanında yazmış ve Gazanfer Ağa'ya (vefatı h.1011/m.1603) ithaf eylemiştir.

²²Pertsch, Berlin Farişi yazmaları kataloğuna sayfa 351, Rieu, British Museum Farsça Yazmaları kataloğuna cilt 2, 456; Kraft kataloğuna sayfa 193, numara 346 bakımız.

²³ Bu eserin iki tercümesine vukuf peyda edebildim. Biri Kâtib-i Rumi unvanını taşıyan Seydi Ali Reis'in (vefatı hicri 980/miladi 1562-73) "*Hulasa el-Hey'e*"si ki hicri 956/miladi 1549 senesinde ikmal edilmiştir. British Museum, 7891 numarada (Rieu, sayfa 120); Berlin, Türkçe kataloğu 168 (şark yazmaları 196, Pertsch sayfa 190); Vatikan: (Şark Mecmuası cilt 51, 1897, sayfa 20) diğeri Molla Perviz'in (vefatı hicri 987- miladi 1579) "*Mirkatis-semâ*" ünvanlı tercümesidir. "*Keşfü'z-zünûn*" cilt 3, sayfa 458, numara 6427 (*Risale fi'l-Hey'e* maddesinde). Yazmalar: Gotha Türkçe kataloğu 15 (Pertsch sayfa 24) Viyana, Şark Akademisi, numara 347 (Kraft sayfa 139)

“*Hutayname*”²⁴ pek makbul görülmüş olacak ki III. Murad zamanında Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁵ Zengin Mısır ülkesi Osmanlıları ziyade alakadar ettiğinden Mısır’a ait Arapça pek yeni bir eser de Türkçeye nakledilmiştir.²⁶

Yine bu devirde, tercümelerden tamamıyla ayrı olarak Osmanlıların fütihat-(fetihler) seyahatnamesine ait ihtiyaçlarını tatmin eden diğer bir nevi coğrafi eserleri de büyük bir inkişafa-(gelişmeye) nail olmuştur ki, o da “*Deniz Coğrafyası*” dır. Yabancı memleketleri fetih etmek için coğrafi malumat ve haritalar elde etmek

²⁴ “*Keşfü’z-zümûn*”da (cilt 4, sayfa 501 numara 936) eserin ismi muhtelif surette zikredilmiştir. Yazmalar: Berlin Türkçe Kataloğu 183, (A.Diez 95, Pertsch, sayfa 200) eser hakkında evvela Norberg, *Selecta Opuscula Academica*’da “e Regno Chata” diye, Johannes Norrmann, *Pars Secunda*, Londini Cotho um da 1818 sayfa 71-144, daha sonra Dresden yazmasına istinaden Fleischer “*Türkçe Hutaynameye Dair*” ünvanlı bir tedkik neşretmiştir. *Kleinere Schriften* cilt 3, sayfa 214-225 Leipzig 1888. Yine bir Osmanlı tarafından yazılmış olması muhtemel olan Farsî “*Hutayname*” ile de mukayese edilmelidir. Bu eser, hicri 1270/miladi 1854 de İstanbul’da tabedilmiştir. (Diğer me hazlar için Pertsch Berlin kataloğuna sayfa 200 bak) Gotha Türkçe kataloğunda 103 (Pertsch, sayfa 90) numaradaki eser ile asıl eser, evvelkinin Avrupa tesiri altında bulunması dolayısıyla tetkik olunmaktadır.

²⁵[Meşhur olarak Türkçe iki “*Hutay Seyahatnamesi*” vardır. Bunları birbirine karıştırmamalıdır. Biri Ali Ekber-i Hıtaî isiminde bir tüccarın hicri 922/miladi 1515 de İstanbul’da yazıp Kanuni Sultan Süleyman’a takdim etmek istediği “*Hutayname*” ünvanlı Farsî ufak bir seyahatnamedir ki müellif hattıyla yazılmış nüshası ve daha başka nüshaları Aşır Efendi kütüphanesinde (Aşır Efendi vakfı 249, Mustafa Efendi vakfı 609, 610) bu eser III. Murad zamanında (983-1003) meçhul biri tarafından “*Kanunname-i Çin ve Hutay*” ünvanıyla ihtisaren Türkçeye tercüme edilmiştir. Esad Efendi Kütüphanesi’nde 2107 numarada “*Tarih-i Hakan-ı Çin Ali Kuşf*” diye mukayyedir.) Aynı eser 1270 tarihinde “*Tarih-i Nevadir-i Çin-i Maçin*” ismiyle pek mahdud olarak tab edilmiştir. Diğerleri daha sonraki devirlerde Çelebizade Asım (vefatı h 1163/ miladi 1759) Efendi tarafından tercüme edilen, Gıyaseddin Nakkaş’ın meşhur “*Hutay Sefaretnamesi*”dir. Bu ikinci eser 1915 de Ali Emiri Efendi tarafından İstanbul’da tab’ edilmiştir. Bu hususta fazla malumat için Köprülüzade Fuad Bey’in matbu’ “*Acaibü’l-letâif*” hakkındaki tenkidine bakınız (*Milli Tetebbular Mecmuası*) sayı 5, sayfa 351-380.) [Mütercimnin notu]

²⁶“*Tuhfetü’s-seniyye fi Esma’ül-bilad’ül-Mısriyye*” Hicri 777/miladi 1375 (Brockelmann cilt 2, sayfa 131) namındaki eserin “*Zikr-i Ekâlim-i Diyar-ı Mısriyye*” ünvanıyla tercüme edilmiştir. Yazmalar; Viyana A. F 88 (Fligel cilt 2, numara 128)

ihtiyacı, Osmanlıların, Arap memleketlerine açıktan açığa hücum ettiği bu esnada karalarda pek fena bir tarzda tatmin olunuyordu. Tanımak ve fethetmek beraberce vuku buluyordu. Düşman memleketlerine sefaret-(elçi) heyetleriyle beraber istikşafatta-(keşiflerde) bulunmak üzere memurlar göndermeye bile lüzum hissedilmiyordu. Fakat denizlerde vaziyet başkadır: bu sahada uzun müddet beri gayr-ı muntazam-(düzensiz) kuvvetler faaliyette bulunuyor. Kemal Reis gibi bazı kumandanlar kendi şahsi teşebbüsleriyle sahil Hristiyan memleketlerini taciz ediyor, bu küçük muharebeler yapılırken bütün teferruatına kadar Akdeniz'in ahvaline vukuf peyda ediliyordu. Bu esnada Osmanlı devleti henüz bizzat deniz üzerinde faaliyette bulunmuyordu. Her halde, Kanuni Sultan Süleyman idaresiyle Frenklerle-(Avrupa devletleri) deniz muhârabâtı-(savaşları) başlamadan evvel bu küçük seferler sayesinde pek çok coğrafi malumat ihzar edilmiş bulunuyordu. Senelerce devam eden korsan seferlerinin edebi dolayısıyla ilmi mahsullerinden Pir-i Reis'in (vefatı hicri 962/miladi 1554-55) meşhur “*Deniz Atlas*”ı yani

“Bahriye”²⁷ aynı zamanda Kanuni Sultan Süleyman’ca mutasavver-(tasarlanmış) bahrî harekâta-(deniz savaşına) faydalı bir rehber olmuştur. Kahraman Osmanlı denizcilerinin istifadesi için telif edilip Kanûnî Sultan Süleyman’ın evail-i saltanatında-(saltanatının başlarında) hicri 935/miladi 1523 tarihinde kendisine takdim edilen bu eser, bütün İslam medeniyetinin yegâne bir mahsulüdür. Akdeniz’in her köşesini tanıyan Kemal Reis’in hemşeri-zadesi olup Kanuni Sultan Süleyman’ın hizmetinde bulunmuş olan bu meşhur deniz kahramanı, eserini 129 kısma ayırmış ve her kısma ayrı ayrı haritalarla tezyin ile Akdeniz’in doğru bir tarifini ilave etmiştir. Tabii, müellif Avrupalıların bilhassa İtalyanların deniz haritalarından istifade etmiştir ki bugün bu me hazlar-(kaynaklar) ortadan kaybolmuştur.

²⁷ Bu eser hakkında R. Herzog’un Alman Arkeoloji Enstitüsü neşriyatında cilt 27, 1902, sayfa 417. “1520 senesinde Adalar Denizi hakkında Türkçe bir eser “*Sürnameli*” makalesine, “*Keşfü’z-zîinûn*” a cilt 2, sayfa 22, numara 1679, “*Cihâmiimâ*” ya sayfa 11 bak. Yazmalar: Viyana HQ 192 (Flügel cilt 2,1275); Berlin Türkçe Kataloğu,184 Diez Fol 57, Pertsch, sayfa 203); Heinrich Friedrich Fundis “*Denkwuerdigkeiten von Astien*” in birinci kısmında, Berlin 1811, sayfa 33 bu eseri tavsif ve izah etmiştir); Dresden şark kataloğu (Fleischer) 389; Bolonya Darülfünûn Kütüphanesi şark kataloğu 3613 (aynı kütüphanenin 3612 numarasında Piri Reis’in bilahare vücuda getirilmiş bir nüshası mevcuttur.) Paris, Milli Kütüphane, İstanbul nüshaları için R. Herzog’un O.a.a. sayfa 423 makalesine bak. Piri Reis’in eserinden bir fasıl E.Sachau tarafından “*Türk Coğrafyacısı Piri Reis’e Göre Sicilya*” diye Amari namına çıkan eserde (Centenariodella Nascitadi Michele Amari) cilt 2, Palermo 1910 sayfa 1, mm. Kıbrıs’a dair olan diğer bir fasıl da Eugen. Oberhammer’in “*Die Insel Zypern-Kıbrıs Adası*” eserinden tercüme edilmiştir. Münih 1903 sayfa 427-434. Karl Foy da metrukesinden olan “*Osmanlılarda ve Yunanlılarda Rüzgârgülü*” makalesinde (*Elsine-i Sami’ye Tedkikatı Mecmuası*” kısım 2,1908 sayfa 234 mm.) Piri Reis’in eserinden istifade etmiştir. Piri Reis hakkındaki malumatı kendisine medyun bulunduğum Profesör Kahle de Bolonya nüshasına göre “*Bahriye*”nin neşrini ihzar etmektedir.

Piri Reis'in bu eserini, halefi Seydi Ali Reis'in “*Bahr-i Muhit-i Hindî*”yi mevzu-u bahis eden “*Muhit*” ünvanlı eseri takip ediyor.²⁸ Seydi Ali Reis 1550 den sonra Portekizlere karşı muvaffakiyetsizlikle neticelen seferlerinde Hint Denizi'ni baştanbaşa dolaşmak ve Süleyman el-Mehdi gibi bazı Arap müelliflerinin asarından istifade etmek suretiyle elde ettiği malumata hazinesini eserinde cem etmiştir.

“*Mir'atü'l-Memalik*”²⁹ ismindeki küçük bir eserde de Seydi Ali Reis, Hind Denizi'ndeki vakâyiden-(olaylardan) başlayarak sultanın sarayına vasıl oluncaya kadar geçirdiği hayatı hikâyeye ederek, klasik devrin şimdiye kadar malum olan yegâne-(tek) seyahatname numunesidir.³⁰ Bahsettiğimiz bu denizciliğe dair eserlerden

²⁸“*Cihâmiümâ*” sayfa 13, gerek bu eserin, gerek Ali Kuşçu'nun hey'et ve riyazi coğrafyaya ait kütüphanenin mütercimi olan (yukarıda 18 numaralı nota bakınız) müellif hakkında İslam Ansiklopedisine bak cilt 1, 301 (Süssheim), yazmalar: N.F. 184 (Flügel cilt 2, numara 1277) W. Tomaschek ve M. Bittner tarafından (*Hint Deniz Rehberi-“Muhit”* deki topografya faslı, Viyana 1897) ünvanı altında eserdeki topografik malumat cem edilmiş ve buna diğer bazı eserlerden malumat ilave edilmiştir.

²⁹En eski ve en iyi yazma Viyana nüshası olacak. O.H. 56 (Flügel cilt 2,numara 1276). Diğer yazmalar: Berlin Türkçe kataloğu 189 (Diez A. 828 Pertsch sayfa 215); keza Türkçe katalog 9 (Şark Yazmaları 8° 321; Paris sayfa 32) her ikisi de na-tamamdır. Türkçe Kataloğu 188 (Diez A 8° 181; Pertsch sayfa 214); Paris, Milli Kütüphane Türkçe Kataloğu 1148, Schafer ve Blochet Külliyyatı, sayfa 192), Türkçe Kataloğu 1168 (Blochet, sayfa 197), Matbu, Dersaadet 1313, matbu nüsha A.Vambéry tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Ünvanı şöyledir: A. Vambéry, *Travels and Adventures of The Turkish admiral Sidi Ali Reis...during The Years 1553-1556* London 1899. Berlin yazmasına göre Almanca tercümesi Diez'in “*Asya Asarı*” külliyyatında intişar etmiştir. Berlin 1811, sayfa 133-267; M. Moris'in Journal Asiatique cilt 9,1826, cilt 10, 1827 deki Fransızca tercümesine “*Diez*”in tercümesi esas olmuştur.

³⁰[Seydi Reis'ten az bir zaman sonra Murad-ı Salis zamanında (1574-1594) Ahmedibn-i İbrahim Tokadi isminde bir zatın, hem ticaret hem siyaset maksadıyla Kabil üzerinden Hindistan'a bilahare, Basra, Yemen ve Hicaz tarikiyle-(yoluyla) vatanına avdet ederek 348 sayfadan mürekkep

maada-(başka) Osmanlıların i'tila-(yükselme) devrine ait kendi mesailerinin-(çalışmalarının) mahsulü mühim telifat-(kitaplar) gösterilemez.³¹ İlmi coğrafya ise pek zayıf bir şekilde kalmıştır.³² Onları ilmen en ziyade alakadar eden şey, bazı şehirler mevki coğrafyasını tayin gibi hususlar idi.³³ O zaman Osmanlılarca ameli-(pratik) işlerin daha büyük bir manası vardı; yol tarifati³⁴ gibi doğrudan doğruya ameli-(pratik) gayeye hizmet eden veyahut memleketin taksimat-ı siyasiyesine-(siyasi bölgelerine) ve istatistiklerine³⁵ ait olan eserler daha

"*Acaibname-i Hindistan*" ismiyle manzum bir seyahatname vücuda getirmiş olduğunu Tahir Bey rivayet etmektedir. (Osmanlı Müellifleri, cilt 3, sayfa 10.) [Mütercimnin notu]

31[Ahiren Yıldız kütüphanesinde bu devrede vücuda gelmiş pek mühim bir esere tesadüf edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi esnasında Divan-ı Humayûn müntesibinden Nasuh Efendi isminde resimde ve sanat-ı hatta mahir bir zat tarafından İbda edilen bu eser, İstanbul'dan Tebriz'e, Tebriz'den Irak'a kadar birçok şehirlerin, geçitlerin pek mükemmel bir tarzda, resimlerini, menazırı, krokilerini ihtiva etmektedir. Eser 942 (miladi 1530) senesinde yani Piri Reis'in "*Bahriye*"sinden sekiz sene sonra ikmal edilmiştir. "*Bahriye*" denizler için ne ise Nasuh el-Silahi'nin "*İrakeyn Seferi*" de karalar için aynı derecede haiz-i ehemmiyet pek kıymetli bir eserdir. İlim âlemi için şimdiki kadar meçhul kalan bu mühim eserle müellifin diğer asan hakkında müstakil bir tetkik neşretmek daha muvafık olacağı için burada bu kadarla iktifa ediyorum. Müellifin diğer eserleri hakkında Bursalı Tahir Bey'in Osmanlı Müelliflerine bakınız (cilt 3, sayfa 150, 305.)] [Mütercimnin notu]

32 Muahhar devirlere ait riyazi coğrafya risaleleri Berlin yazmaları arasında bulunan Berlin Türkçe Kataloğu 49 (Petermann, cilt 2, 459, Pertsch, sayfa 91) aşağıda Muvakkit Mustafa bin Ali'nin eserleriyle de mukayese ediniz.

33 Mesela Berlin yazmalarının bazılarında (Türkçe Kataloğu 17, Şark yazmaları Fol. 389; Pertsch, sayfa 41) bilhassa son devirlerdeki eserlerde Memalik-i Osmaniye'nin başlıca mühim şehirlerinin mevki-i coğrafileri hakkında mebhas-ı mahsus-(özel bölüm) vardır.

34 Seyahat notları pek nadir değildir. Bilhassa el yazmaları pek çoktur: Mekke'ye giden hacılara mahsus "*Menâsik-i Hac*"lar ayrı bir kısım teşkil eder. Mütemmim malumat için ilerideki Menâsik-i Hac Kitapları bahsine bakınız. Umumiyetle yalnız menzil isimlerini zikir ile iktifa eden süatların büyük seferlerine ait "*Ruznâmeler*" hem tarihi hem coğrafi bir ehemmiyeti haiz olduklarından bunların ehemmiyet-i mahsusayı haiz olanları Feridun Bey'in "*Münşeat-i Selatin*" nam eserinde tab olunmuştur. Birinci tab'ı İstanbul 1264; ikinci tabı 1274; yollar ve bilhassa ruznameler hakkında *Turkish Bibliothek*'in serisinin 22 inci cildinde sahib-i makalenin "*Osmanlı Menbalarına Göre Anadolu Yolları*" eserine bak. Viyana'da Doktor Ausserer de Süleyman Kanuni'nin "*Harb Ruznameleri*"ni ihzar ile meşguldür.

³⁵İhsai ve idari malumatı ihtiva eden eserlere oldukça çok tesadüf edilir. Bu nevi eserleri burada zikredersek mevzudan uzaklaşmış oluruz. Aynı ve Ali gibi siyasi eserlerde alelade mevki isimleri listesini muhtevindir. Müellif henüz iyice tetkik ve neşredilmemiş olan Koca Nişancı'nın

büyük yekûn tutar. Coğrafi telifattan sayılmakla beraber ekseriyetle kuru ve kıymet-i edebiyeden mahrum olan bu eserlerden, Osmanlı memleketlerine ait topoğrafya ve siyasî coğrafi menbalar-(kaynaklar) olarak istifade mümkündür.³⁶

Pek eski devirlere kadar bahsi uzanan eserler tarih ile coğrafyanın hududu üzerinde bulunup ekseriya tarihten, bazen de edebiyattan addedildiği-(sayıldığı) için burada tali-(ikinci derece) surette zikrediliyor. Bazı şehirlere ve memleketlere ait hususi kitaplarda vücut olup bunlardan, en ziyade okunan ve şimdiye kadar kati surette tespit edilemeyen Rumca bir menbaa³⁷ istinad eden- (kaynağa dayanan), “*Tarih-i Kostantiniyye*” ve “*Tarih-i Ayasofya*”³⁸ gibi eserler efsanelerle dolu bir maziden başlayarak, şehrin Fatih Sultan Mehmed tarafından fethine, hatta Fatih’in vefatına kadar ahvalinden bahseder.³⁹ Tarih ve

“*Memalik-i Osmaniye'nin Siyasi Coğrafyası*” (vefatı hicri 975/miladi 1567) de bu zümredendir. (Hammer, “*Osmanlı Tarihi: İdari Teşkilatı*” cilt 2, sayfa 438 mm).

³⁶Sahib-i makale yukarıda mezkûr “*Anadolu Yolları*” kitabında bu nevi malumattan, bilhassa ruznamelerden istifade ederek eski Osmanlı devrinde Anadolu'nun yollarını ve caddelerini tespit etmiştir.

³⁷Eser hakkında Giese'nin makalesine: Viyana'da münteşir *Osmanlı Tarihi Mecmuası* cilt 1, sayfa 72, *İslâm Mecmuası*'ndaki yazısına cilt 12, sayfa 192, Hammer'in *Coğrafya, Tarih, Hükümet ve Askerlik Mecmuası*'ndaki makalesine 13 veya Viyana 1822, sayfa 421 bakınız.

³⁸J. H. Mordtmann'ın “*Tarih-i Kostantiniyye*” ile bir Bizans eserinin tevafuku makalesine bakınız. Morteman'ın lütfen bana bildirdiğine göre “*Tarih-i Ayasofya*”nın iki nevi nüshası vardır. Sadeddin'deki nüsha Rumca bir eserin kelime bikelimine tercümesidir.

³⁹Bu hususi şeklindeki tarihi eserlere çok tesadüf edilir. Buna müşâbih bir eser Berlin yazmaları arasındadır: Türkçe kataloğu 232 (Diez 52 A Hertsch sayfa 258) Süleymaniye Camiinin inşasına kadar devam eder.

topografyayı birbirine karıştıran bu nevi eserlerden Bursa⁴⁰, Şam⁴¹, Mısır ve Nil'e⁴² ait olanları da vardır. Taberî⁴³,nin “*Enisü'l-Müsamirîn*”i, Cevri'nin⁴⁴ “*Edirne Tarihi*”⁴⁵ daha yeni devirlere tesadüf eder.

Osmanlı eserleri müteaddid-(defalarca) tercümelerle müsmir-(faydalı) bir şekilde girdikten ve çok hususi eserler vücuda getirildikten sonra artık orta çağ coğrafyacılarının eserlerine imtisalen-(uyarak) bütün coğrafya, dolayısıyla kozmografya mebahisini-(konularını) de ihtiva eden umumi eserlerin vücuda gelmesi mümkün değildir. Zaten, Pir-i Reis'in “*Bahriyesi*”nden sarf-ı nazar-(başka), Osmanlı müellifleri daima orta çağ klasiklerinin etrafında dolaşıp durdular. Sırf dini olmak dolayısıyla ilmi bir kıymeti haiz bulunan küçük kozmografya risalelerini

⁴⁰ Tezyin-name, yazmalar: Berlin, Türkçe kataloğu 31 (Diez A. 144, Pertsch, sayfa 62)

⁴¹ “*Fezail-i Şam*”, yazmalar: Viyana Millî Kütüphanesi 190 (Flügel cilt 2, 1286); *Keşfü'z-zünûn*'da cilt 4, sayfa 448, numara 9126 da zikredilen Abdulgani (vefatı hicri 991/miladi 1583)'nin eseriyle tetabuk edip etmediği cay-ı sualdır.

⁴² Ünvani muhtelifdir, yazmalar: Berlin, Türkçe kataloğu 182 (Diez A, 8. 164; Pertsch, sayfa 200); Gotha, Türkçe Kataloğu 104 (Pertsch, sayfa 90); Vatikan Türkçe kataloğu 57 Horn, Şark Mecmuası, cilt 51 1897, sayfa 50) “*Ahbar-ı Nil*” ünvanı altında Nil ve menbalarının renkli bir haritası vardır.

⁴³ (Osmanlıca tercümede Taberî yerine sehven Haberî olarak yazılmıştır. O.Ö.)

⁴⁴ “*Keşfü'z-zünûn*” cilt 1, sayfa 488 m, numara 1457; yazmalar: Viyana'da M x t 21 a-b) (Flügel cilt 2, sayfa 259, numara 1052) Flügel kitabın ismini “*Enisü'l-misâfirîn*” okumuştur. J. H. Mordtmann'ın lütfen bildirdiğine nazaran, bu eser yanlış bir isimle “*Tarih-i Cevri Çelebi*” ünvanı altında iki kısım olarak İstanbul'da tab edilmiştir. (cilt 1, 1291, 121 sahife; cilt 2 1291, 92 sahife). Haberî (Mordtmann'a göre müellifin doğru ismi budur)'nin tarihi muhtelif şekilde ele geçmektedir. “*Keşfü'z-zünûn*” un Flügel nüshasında al Chair, Viyana yazmalarında Perveri diye mezkûrdur. Haberî ile Cevri'nin bir olduğunu, Ch. Schefer İstanbul Asya Mecmuasında, A.D. Mordtmann da Allgemeine Zeitung ilavesinde zikretmiştir. Viyana yazmaları hakkında Hammer'in Osmanlı Tarihi'nde cilt 10, sayfa 691, muhteviyatı hakkında cilt 1, sayfa 592 de iyi malumat vardır.

⁴⁵ Bu eserlerin ekserisinde tarihî malumat-(bilgiler), tavsifi-(niteleme) ve coğrafi malumattan ziyadedir-(fazladır). İstifade ederken bunu nazar-ı itibara almalıdır.

daha ilk devirde tanıyıştık; ciddi ve esaslı bir surette ilmi bir tercüme, hey'et ve riyaziyata ait daha birçok te'lifatın -(kitabın) sahibi olan Süleymaniye muvakkidi Mustafa Ali⁴⁶ tarafından yapılmıştır. Sultan Süleyman zamanında telif olunan bu eserin elde küçük bir muhtasar nüshası da mevcut olup içinde Fas'tan Çin'e kadar yüz şehrin İstanbul ile hakiki mesafesi ve coğrafi mevkii tayin edilmektedir.⁴⁷ Bundan maada-(başka) bu eserde coğrafya ilminin kısa bir hülasası-(özeti) da yapılmıştır.⁴⁸ Eski coğrafyacılar tarzında muhtasar ve toplu bir surette mevzii-(yerel) coğrafya tercümesini, Müverrih Âlî⁴⁹ (vefatı 1008/miladi 1599) "*Künhü'l-ahbâr*" isimindeki meşhur "*Tarih-i Umumi*"sinin⁵⁰ mukaddimesinde bize takdim eder. Âlî burada herkesçe malum kozmografya nazariyeleri hilafına-(tersine) yeni bir kozmogoni ile hilkat-ı âlemden-(evrenin yaratılıştından) eserin yazıldığı zamana kadar bütün safahat-ı kâinatı-(evrenin geçirdiği aşamalar) naklediyor. Âlî aynı zamanda bu büyük eserin

⁴⁶ "*Tuhfetü'z-zemân ve Haridetu'l-avan*", "*Keşfü'z-zünûn*" cilt 2, sayfa 227, numara 2583, "*Cihânnümâ*", sayfa 12 yazmalar: British MuseumAdd 7896 (Rieu, sayfa 109).

⁴⁷ Eserin heyet-i mecmuasına-(bütününe) ekseriya "*Tuhfetü'l-mecâlis*" denilir. Yazmalar: Viyana A. F., 162 (Flügel cilt 2,1274); British MuseumAdd, 7892 (Rieu, sayfa 121) Viyana, Şark Akademisi numara 321 (Krafft sayfa 133)

⁴⁸ Coğrafyanın bütün mebâhisinden-(konularından), hem riyazi-(matematik) ve hem tavsifi-(nitelik) kısmından bahseden muhtasar-(özet) bir risale Viyana yazmaları arasında bulunmaktadır.

⁴⁹ Bunun hakkında "*Sicill-i Osmaniyye*"'ye bak: cilt 3, 290; I. A. I, sayfa 295.

⁵⁰ "*Keşfü'z-zünûn*", cilt 5, sayfa 260. No. 10 950.

ilk kısmında zeyl [teznib]-(ek) suretiyle coğrafyaya bir yer ayırıyor.

Burada müteaddit menbalara-(kaynaklara)⁵¹ istinaden eski coğrafyanın bir hülasasını vücuda getiriyor. Âlî'nin verdiği malumât, ilk defa tarihi bir eserin çerçevesi dâhiline sıkıştırılan coğrafi bir hülâsa olmak dolayısıyla pek muhtasarca ifade edilmiş, o kadar teferruata girilmemiştir. Âlî'nin hülâsası bize pek çok şey öğretmez, coğrafi te'lifat-(yazılı eserler) üzerinde büyük bir tesiri de olmamıştır.

Şimdiye kadar bahsettiğimiz coğrafi eserler umumiyetle hususi ve mevzidir, bunlardan bazıları, Pîrî Reis'in eseri gibi, kendi vadisinde yegâne olmakla beraber, ekserisi büyük bir kıymeti haiz değildir; eski klasik eserlerden müstağni kılacak-(yetinilebilecek) müfid-(faydalı) ve muhtasar bir kitap henüz vücuda getirilmemiştir. Orta çağdan müntakil-(nakledilen) bütün coğrafi malumatın topluca bir hülâsası beklendiği ve Osmanlı eserlerinde

⁵¹ Eserdeki tavsifi-(niteliksel) malumatın-(bilgilerin) başlıca mehzaları-(kaynakları): 1-Ebu'l Fidâ'nın "*Takvimü'l-buldân*"ı; 2-Sipahizade'nin Ebu'lFidâ tercümesi "*Evzahu'l-mesâlik*"; 3- "*Suretü'l-ekâlim*" dir. "*Keşfü'z-zünûn*" cilt 4, sayfa 112, numara 4. 78 de bu ünvan altında Belhî'nin eserini Hamdullah Müstevfî'ye atfetmektedir. Fakat naklettiği mukaddimeden anlaşılıyor ki Belhî'nin, İstahri tarafından basılmış ilaveli Farsça tercümesidir.

orta çağa yönelik bir bakış atfedilemediği zamanda, Müverrih Âlî'nin pek vazıh olmayan bir mukaddime ile fena bir şekilde yapmak istediği bu vazifeyi; Âlî'nin genç muasırlarından-(çağdaşlarından) Mâşuk diye tanınmış olan Mahmud bin Ömer bin Bayezid orta çağa ait coğrafi eserler hakkındaki etraflı vukufuna istinaden, 1006 sene-i hicriyesi Ramazanında (1595 sene-i miladisi Nisan-Mayıs) ikmal ettiği “*Menâzıru'l-avâlim*” nam eseriyle⁵² yerine getirmiştir. Şarkın-(doğu) orta çağ coğrafyacılarına yeni geçen ve bilhassa Osmanlılarda Şark-karî-(Doğu usulü) coğrafyanın son mahsulü olan bu eserde müellifin maksadı başka olduğu pek aşikârdır. O eski tarzdaki coğrafi eserlere yeni bir devr-i inkişaf hazırlamak istiyordu.

Mehmed Âşık, kolayca elde edilemeyen münferid-(tekil) ve hususi eserlere de müracaat ederek orta çağ coğrafyacıları tarafından cem edilemeyen mevadd-ı ilmiyeyi-(ilmi

⁵² “*Keşfü'z-zîmîn*” cilt 6, sayfa 138, numara 12982; “*Cihânnümâ*” sayfa 14; Avrupa’da yegâne yazma nüsha Viyana’dadır. Mxt. 314 (Flügel 24, sayfa 431, numara 1279). İkinci bir yazma da J.H. Mordtmann’da bulunmaktadır. İstanbul’da müteaddid yazmaları olacaktır. (Biri Galata’daki Mevlevî Dergâhı’ndadır, numara 616). Mehmed Âşık’ın ehemmiyetini evvela J.H. Mordtmann ileri sürdü. Babinger bunun üzerinde münakaşa yaptı. (İslam Mecmuası, 12, sayfa 104), Halil Edhem Bey Tarafından Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasında “*Menâzıru'l-avâlim*”den bazı metin numuneleri neşredildi. (8. Sene, numara 48, (1 Febr. 1334), sayfa 322). Babinger’in Viyana’da münteşir “*Osmanlı Tarihi Mecmuası*”nda cilt 1, 1922, sayfa 163’deki makalesine, müellifin Alman Şark Mecmuasındaki yazısına 76, sayfa 282’ye bak.

maddeleri) hülasa etmek ve bu medeniyet yadigârlarını Osmanlı eserlerine mal ederek yeniden tasnif-(sınıflandırmak) ve tertibetmek-(düzenlemek) isti-yordu. Bu suretle coğrafyada yeni bir devir başlayacaktı. Bundan dolayıdır ki müellif bütün bir hayata mal olan eserini mufassal-(ayrıntılı) bir kozmografya halinde yazdı. Eserin coğrafi kısmında orta çağın şark menbaındaki-(doğu kaynakları) malumatı muhtasaran zikri, kendi müşahadat-(gözlemler), istihbarat-(bilgiler), kısmen de rivayât-(hikâyeler) ile ikmal-(olgunlaştırma) ve itmam-(tamamlama) etti. Konunun hususiyeti-(özelliği) ve ehemmiyeti-(önemi) dolayısıyla bazı müstakil-(bağımsız) eserleri istisna ederek, bütün orta çağ coğrafyasını Batlamyus'un nüsha-ı saniyeleri-(ikincil nüshaları) addedebildiğimiz gibi “*Menâzirü'l-Avâlim*”e de Batlamyus'un son bir şark-(doğu) nüshası diyebiliriz.

Kâtip Çelebi'nin tetkikatına nazaran Mehmed Âşık eserini müsvedde halinde ikmal etmiş, temyize-(temize) çekmemişti. Yazma nüshaların nispeten nâdir olmasında bunun da dahli-(etkisi) vardır; Batıda yegâne-(tek) nüsha Viyana Kütüphanesi'ndedir. Bundan dolayı eser şimdiye kadar ilim âleminin nazar-ı dikkatini celb edememiştir.

Bu sebeple eserin müellifi hakkında biraz mufassal-(ayrıntılı) malumat vermeyi muvafık-(uygun) buluyorum.⁵³

Mehmed Âşık 1555 tarih-i miladisinde Trabzon'da Hâtuniye Camii medresesinden birinin mahdumu-(oğlu) olarak dünyaya gelmiştir.⁵⁴ Pekiyi bir talim ve terbiye gördükten sonra, zamanını eski asarın tetkikatına vakfetmiştir. Kendi rivayetine göre yirmi yaşında dünyayı görüp öğrenmek üzerine babasının yurdunu terk etmiştir. Biz şimdi 1575den itibaren Âşık'ın yirmi beş sene devam eden seyahatini takip edebiliriz. O artık Trabzon'daki evine hiç avdet etmeden müteaddit seferlere iştirak ediyor. Muhtelif şehirlerde kısa müddetlerle kâtiplik ediyor, ekseriya mahkemelerde vazife alıyor, birçok vaktini Rumeli'de geçirerek, nihayet 1596'da Şam'a eserini bitirdiği yere geliyor. Buradan sonra Âşık Çelebi gözden kaybolur, tercüme-i hali-(hayat hikâyesi) hak-

⁵³ Verilen malumat, Viyana'daki yazmanın fotoğraflarına istinat etmektedir; diğer münasip bir yerde Mehmed Âşık hakkında daha mufassal malumat vermek arzusundayım.

⁵⁴ Mehmed Âşık'ın tevellüd tarihi hakkında henüz doğru bir rakam elde ettiğime kani değilim. Tarih-i tevellüdü-(doğum tarihi) ancak ilk seyahate çıktığı zamandan, hicri 983-84/miladi 1575-76 (Viyana yazması yaprak 227, satır 17) tarihinden istidlâlen-(akıl yürütme yoluyla) tesbit olunabilmektedir. Mukaddimede verdiği izahatta 20 yaşında iken babasının memleketini terk ettiğini zikretmektedir. (Viyana yazması yaprak 2, satır 7); diğer bir yerde de (Viyana yazması yaprak 222, satır 11) seyahatine ait en eski tarihe tesadüf ediyor: Hicri 970/miladi 1562'de Hazar sahilinde Derbend'de bulunuyor. Bu rakam diğerlerine tevaful etmiyor, ihtimal burada bir istinsah hatası mevcuttur. Tis'in yazılacak yerde seb'in yazılmıştır. Bu suretle tarih hicri 990, miladi 1582 olur ki bu esnada müellifin hakikaten Derbend'de bulunması mümkündür.

kında yegâne menbaimız-(kaynağımız) kendi eseridir. Kâtip Çelebi'nin beyanatı veçhiyle-(bildirdiğine göre) hakikaten eser müsvedde halinde kalmışsa, müellifin az müddet sonra eseri tebeyyüze-(temize çekmeye) vakit bulamadan vefat eylemiş olduğu zannediliyor.⁵⁵

“Mehmed Âşık”ın seyahatlerini, her şeyden evvel eski asarı da mevcut rivayetleri ikmal etmek-(hikayeleri tamamlamak) maksadıyla, yani eserine yeni malumat toplamak için, yapmış olduğu görülüyor. Yine bu sebepten dolayı Rumeli’de uzun müddet kaldığını zannediyorum. Çünkü Osmanlı tarafından fethedilen Rumeli, İslam âlemi için yeni bir ülke olup kurun-ı vusta-(orta çağ) İslam coğrafyacıları Rumeli’nden ya pek az bahsetmişler veyahut hiç bahsetmemişlerdir.

Mehmed Âşık’ın eseri, aslen Kazvînî, Dımeşkî ve Hamdullah Müstevfi’nin eserleri nev’inden kozmoğrafya kitabı olup, coğrafya büyük bir kısım işgal ediyordu. Eser başlıca iki kısma ayrılıyor: Biri evâlim-i ulviyeden-(manevi âlemler) yani semadan, sükkân-(sakinler) ve ecrâm-ı semaviyeden-(gök cisimleri) bahs olup kısmen

⁵⁵Flügel (cilt 2, sayfa 431) Viyana yazmasından bahsederken MehmedÂşık’ın da Hicri 1009/miladi 1600’de vefat ettiğini zikretmektedir.

cehennemden ve sekenesinden bahseden bir zeyli-(ek) vardır. Bu kısımda heyet-(astronomi) bahsi pek muhtasardır; bütün münderecat-(içerik) ilahiyat ve mitolojiden müteşekkildir. Birinci kısım hakikatte bir methalden-(giriş) ibarettir. Asıl eser ikinci kısımda toplanıyor ki burada evâlim-i süfliye-(aşağı âlem) ve mükevvenat-ı mahsuse-(özel varlıklar) tasvir ediliyor. Bu kısım coğrafyanın ve bütün mebâhisini-(konularını) ihtiva etmekte, evvela biraz umumi coğrafyadan, sonra kurun-ı vusta usulüyle anasıra-(elementler) göre tanzim edilmiş münferidtavsifattan-(ayrıntılı açıklamalar), denizler, adalar, bataklık ve göller, nehir ve membalardan, dağlardan ve nihayet başlı başına bir kısım olarak şehirlerden bahsedilmektedir.

Nebatat-(bitkiler), hayvanat-(hayvanlar) ve insanlar tetkik ediliyor.⁵⁶

Tabi bizi en ziyade coğrafi kısım ve bilhassa mevzii coğrafyanın-(bölgeler coğrafyası) başlıca mebahisini-(konularını) teşkil eden “şehirler” ünvanı altındaki fasıl alakadar eder. Burada bütün coğrafi malumat birinci de-

⁵⁶ 480 büyük yapraktan müteşekkil olan Viyana yazmasında bu mebâhis-(konular) şu suretle takdim olunmuştur. Birinci kısım 6. yapraktan, ikinci kısım 27. yapraktan, asıl coğrafi kısım 31. yapraktan, tabiata ait olan kısım 283. yapraktan başlar.

recede Batlamyus'un yedi iklimine-(yedi kıtasına), ekâlim-i hakikiye-(gerçek kıtalar), göre tanzim edilmiştir. Batlamyus'un riyazi iklimlerine, bilahare tefrik edilen "ekâlim-i örfiye"den-(geleneksel kıtalardan) ayırmak için "ekâlim-i hakikiye"-(hakiki kıtalar) ünvanı verilmektedir. Ebu'lFidâ'nın tasvirine göre hepsi yirmi sekiz ekâlim-i örfiye vardır.⁵⁷

⁵⁷ İslâmlarda sath-ı arzın-(dünyanın) ne suretle iklimlere ayrıldığı hakkında İslam Ansiklopedisinde cilt 2, sayfa 490, iklim maddesine bakınız. Batlamyus'un 7 Riyazi ikliminin yanında iklim tabirini nevaahi-i tabiye manasında kullananlar, ihtimal Arapça yazar Acem ulemâsıBelhî, İstahrî, İbn-i Havkal gibi zevattır. Batlamyus'un Yedi İklimi'ne "Ekâlim-i hakikiye" nevaahi-i tabiye mukabili olarak da "Ekalim-i örfiye" diyerek arada tabir farkı vücuda getirilmesine ilk defa Ebu'lFidâ'da tesadüf edilmektedir. (*Ebu'lFidâ Coğrafyası*, M. Reinaud, tabı, Paris, 1840). (Ebu'lFidâ, ekalim-i örfiyeyi sıra numarasıyla tesbit ediyor. Fakat ekalim-i örfiye'nin ilk evvel Ebu'lFidâ tarafından tefrik edilmediği anlaşılıyor. Çünkü iklimlerin her birini ayrı bir babda sıra numarasıyla tarif ederken iki yerde sıra bozuluyor, 27. ekalim-i örfi üçüncüden ve 28. ekalim-i örfi beşinciden sonra zikrolunuyor. Ebu'lFidâ'da mezkûr olup Aşık Çelebi tarafından nakledilen bu tertib sırası İstahrî'ye atfedilir. İstahrî'nin de Belhî'den alıp almadığı hakkında bir şey söylenemez. Bu tertibi İran'da yetişen bazı müelliflerin biraz karıştırdıkları anlaşılıyor; çünkü Arabistan, Mısır, Mağrib gibi İslâm memleketleri bir iklim olarak gösterildiği halde diğer İslâm memleketleriyle aynı derecede bulunan İran birçok ekalim-i örfiye'ye tefrik edilmiştir. İstahrî ("Mesâlik el-memâlik", naşiri, ed. De Geoje, *Arap Coğrafyacıları Külliyyatı*, Cilt 1, Leiden 1870) ile İbn-i Havkal'da "el-Mesalikve'l-Memalik", naşiri, ed. de Goeje, *Arap Coğrafyacıları Külliyyatı*" Cilt 2, Leyden 1873) Tertip sırası yekdiğerinin aynı olup şöyledir: Arabistan, Bahr-i Fars, Mağrib, Mısır, el-Şam(Suriye), Bahr-i Mağrib, el-Cezire, Irak, Huzistan, Fars, Kerman, Penjab (Sind), Ermenia, İran ve Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Bahr-i Hazar, Mefazat-ı Horasan, Maveraünnehr. İslamların mukaddes bir ülkesi olan Arabistan başta olmak üzere garbtan şarka doğru cenubi İran'dan Hindistan'a kadar bir sıra takip ediyor. Sonra Ermenia'dan başlayarak aynı istikameti takip ediyor. Müverrih Âli'nin "*Künhü'l-abbâr*"ında (İstanbul 1277, cilt 1, sayfa 82). Belhî'nin "*Siver-ül-ekalim*"inden alındığı zikr edilerek bazı hatalarla aynı sıra takip ediliyor. 16 numaraya kadar çıkan bir listeye 4 nevaahi-i tabiyye-(tabii nahiyeler) daha ilave ediliyor ki o da Hint, Rum ve Kerman, Anadolu, Rumeli'dir. Bu taksim Âli'ye göre pek nazari kalıyor, küçük bir hulasadan ibaret olan bu fasılda pek ziyade tevakkuf etmiyor. 243. sayfada tekrar bir ekâlim-i örfiye listesi daha veriliyor. Bunu Ebu'lFidâ tercümesi olan Siphahizâde'nin "*Evcâhu'l-mesâlik*"inden almış olduğu zannediliyor. Bu listede 30. nevaahi-i tabiyye mezkûrdur. Bazı Avrupa memâlikini de ihtiva eden bu liste pek karışık olup İstahrî'nin eski listesine hiç benzenmemektedir. Asıl Ebu'lFidâ'nın tertibinde o zaman malum olan cihanın bütün memleketlerini cetvele ithal maksadıyla yapılan bazı küçük ilavelerden maada, mesela "Mısır"ın Arabistan'dan sonra 2. numarada zikr edilmesi gibi tertibin Mısırlı bir muharrir tarafından yapıldığına delalet eden hususiyetler görülüyor. Ebu'lFidâ'nın numara ile tertib ettiği liste bervech-i âfîd: 1- Ceziret'ül Arap, 2- Mısır 3- El-Mağrib (Şimali Afrika), 4- Ceziret-ül Endülüs, 5- Ceziret-ülBihar-ül Garbiye (Garbi Akdeniz Adaları), 6- el-Şam (Suriye), 7- el-Cezire Beyne'l Dicle ve'l Fırat, 8- el-Irak, 9- Huzistan, 10- Fars, 11- Kerman, 12- Sicistan, 13- Penjap (El-Sind), 14- Hind, 15- Çin (el-Sin), 16- Cezayir-i Bahr-i Şark, 17- el-Rum (Küçük Asya), 18- Ermenia, İran (Cenabi Kafkasya), Azerbaycan 19- el- Cibâl, 20- el-Deylem ve Kilan, 21- Taberistan, 22- Horasan, 23- Zabalistan,

Mehmed Âşık bu yirmi sekiz ekalim-i örfiye'yi Ebu-l Fidâ'dan alarak Batlamyus'un yedi iklimiyle beraber kendi taksimatına esas tutmuş ve her bir Batlamyus iklimine tesadüf eden memleketleri ekâlîm-i örfiye'ye göre taksim etmiştir. Örfî iklimlerin hududu Batlamyus iklimleriyle tevafuk etmediği yerlerde bir coğrafi nahiyeye ait olan şehirler yekdiğerinden ayrılmış olduğundan bazen civar şehirleri başka başka yerlerde aramak icab eder.

Müellifin küçük fasıllar halinde zikrettiği memleketler aynen Ebu'lFidâ'nın sırasını takib etmektedir. Mehmed Âşık eserinin muhteviyatını yakından tetkik ederek bir hüküm verecek olursak, orta çağ asar-ı coğrafyasının bir iltikâtı-(derlemesi) olarak tavsif etmemiz icab eder. Müellif mukaddimede me hazlerinden-(kaynakları) bazı larını zikrediyor ve bahsediyor ve bahis arasında da diğ erlerini öğreniyoruz. Me hazlerinekserisini bizce de malum olup kısmen matbu bulunan "İbn -i Hardadîbe, İbn-i Cevzî, İbn-i Verdî, Kazvinî, Yakut ve Hamdullah

24- Tocharistan ve Badhakistan, 25- Havarezm, 26- Maverâtin-nehir, 27- el-Canibü'l Cenubi, 28- el-Canibü'l Şimali.
Mehmed Âşık da bu sırayı kabul etmiştir. Şehirler faslını Batlamyus iklimlerine göre 7'ye ayırmıştır. ekâlîm-i örfiyeden 5. ve 16. iklimler asıl şehirler kısmında mezkûr değildir. Çünkü adalardan bahseden ayrı bir fasıl mevcuttur.

el-Müstevfi'nin asarıdır. Başlıca mehzaz olarak da kurun-ı vustanın en son coğrafi eseri olan Ebu'lFidâ'nın "*Takvimu'l-buldân*"nını görüyoruz.

"*Menâzıru'l-avâlim*", bu eserin hemen kâmilten tercümesini ihtiva etmekte ve bütün tavsifat-ı coğrafiye'nin esasını yine aynı eser teşkil eylemekte olduğundan "*Takvimu'l-buldân*"ın tevsiyan-(genişletilerek) Türkçeye tercümesi denebilir.⁵⁸Ebu'lFidâ'ya ilaveten diğer müellifler den alınan malumatın her defasında mükerreren râvîleri-(aktaranları) zikredilmiş olduğundan bu cihetin tetkiki kabil-(mümkün) olmaktadır.

Kurun-ı vustadan müntakil - (nakledilen) malumatın heyet-i mecmuasını toplayıp Türkçe bir hülâsa vücuda getirmek suretiyle müellif yeni tetkikata-(araştırmalara) yol açtığını zannediyordu. Mehmed Âşık mesaisine burada nihayet vermiş olsa idi, eserinin mahiyeti yüksek bir üslup ile yazılmış ve menbaları gösterilmiş bir hülâsadan ibaret kalırdı; biz onun eserini tekrar kütüphanelerin mahzenine terk ederdik. "*Menâzıru'l-avâlim*" de yalnız

⁵⁸ Muhtelif müelliflerden alınan malumat arasında "*Takvimu'l-buldân*"dan alınan malumatın menbai kaydedilmemiştir. Ebu'lFidâ'nın eserinde bulunmayan şehirler, zeyl-(ek) olarak ilave edilen fasılda toplanmıştır.

eski malumatın kaydıyla iktifa edilmemiştir; aynı zamanda yeni vaziyet de izah edilmiştir ki, müellifin bu mesaisi nazar-ı dikkatten kaçmamalıdır. Mehmed Âşık, Osmanlı müelliflerinin o zamana kadar vücuda getirdikleri bazı coğrafi eserlerden iktibasta-(alıntılarda) bulunabilecek vaziyette olduğu halde bunlardan istifade etmediği anlaşılıyor. Yeni devirler için sırf kendi tetkikatına-(araştırmalarına) istinat etmekte, yani bizzat gördüklerinden ve yahut kendi gözüyle görenden naklen bahsetmekte olup her defasında şayan-ı itimat zevattan menkul-(güvenilir kişilerden nakil) sahih malumat-(doğru bilgi) zikir eylemektedir. Biz MehmedÂşık'ın en iyi şark membana istinat ile modern ilmi usullere muvafık bir şekilde temin ettiği sıhhatli ve vüsûktan-(belgelerden) dolayı son derece müteşekkiriz. Çünkü bu malumatı, büyük bir kat'iyet ve vüzûhla-(kesinlikle ve açıklıkla) rivâyât-ı kadime-(eski hikâyeler) çuvalından çıkarıp tarih-i coğrafya tetkikatı için kazandıran, fakat eserinin kendi müşâhedâtına-(gözlemlerine) ait kısmını eski hikâyeler ile karıştırmış olduğundan ayrıştırılması

biraz uğraşmaya mütevakıftır.⁵⁹

Ekseriyetle bu yeni malumat oldukça mufassal-(ayrıntılı) bir surette eski malumatı takip eder. Ve beraberce büyük eseri doludur. Eser, her şeyden evvel sevk ve sıhhati dolayısıyla, fevkalade haiz-i kıymet-(değerli) olup vücuda geldiği devirdeki ahval-i coğrafiyeyi bize öğrettiği gibi, birçok şehirlerin tarz-ı iskân-(yerleşim şekli) ve asar-ı mimariye-(mimari eserler) tarihi için pek ziyade haiz-i ehemmiyettir.

Mehmed Âşık'ın kitabında Avrupa asarının tesirine delalet eder hiçbir ize tesadüf edilmez. Mamafih o esnada bu asarın Memalik-i Osmaniyye'de tamamıyla meçhul olduğu kabul edilemez. Müellif gerek müşahedâtını-(gözlemlerini), gerek istihbarâtını-(topladığı bilgileri) naklederken tamamıyla bir orta çağ skolastikçisi gibi görünüyor; klasik şark eserlerin içine o kadar dalmıştı ki, kendi hemşehrilerinin vücuda getirdiği yeni eserlere bile hiçbir kıymet vermiyordu. Tabii Avrupa asarından istifade onun için mevzu-u bahis bile değildir. Avrupa

⁵⁹ Yalnız Anadolu'ya ve Rumeli'ye ait olup eski coğrafyacıların meskût-ı anı-(bahsetmeden) geçtiği şehirler sonra zeyl-(ek) diye ilave edilen fasılda toplanmıştır.

hakkında verdiği malumat orta çağ coğrafyacılarının malumatını nadiren geçer. Bu esnada Avrupalı âlimlerin ve gemicilerin yaptığı büyük keşfiyata dair “*Menazıru’l-avâlim*”de hiçbir kayıt yoktur. Acaba hakikaten müellif bu keşfiyâta dair bir şey işitmedi mi, yoksa mahsus meskût mu geçti, bir hüküm vermek güçtür.

“*Menazıru’l-avâlim*”, şarkta orta çağ coğrafyasının son bir numunesi olmak itibariyle pek istifadeli-(faydalı) bir eser olup birçok mühim malumatı, asliyetini muhafaza ederek nakil etmektedir. Mamafih anakronizm yani muhtelif zamandaki vakayii birbirine karıştıran bir eser olmaktan kurtulamıyor; ihtimal bu itibarla yeni şarkın mükemmel bir numunesidir. Kurun-ı vustada-(orta çağda), şark ile garb yekdiğerine yakın bir seviye-i medeniyede-(medeniyet düzeyinde) bulunup fikir mübadelesi-(alış-verişi) bu mütekabil tesirler daha kolay vukua gelebileceği veya geldiği halde, kurun-ı cedideden-(yeniçağdan) itibaren bu iki medeniyetin vaziyeti yekdiğerini sürmek olmuştur. Artık fikri inkılaplarla beraber hususi ve pek süratli bir terakki hamlesi yapan garb medeniyetini, pek sükûnetli bir yolda giden şark medeniyeti takip edemiyor. Şark, garbı

anlamamaya başlıyor, mübadele-i efkâr-(fikir alış-verişi) müşkilleşiyor-(zorlaşıyor), “*Menazıru’l-avâlim*” gibi zamanın büyük asar-ı şarkiye’si de kendi vadisinde ananevi bir şekilde kalıyor. Avrupa asar-ı şarkta tanınmaya başladığı esnada, şarklılar, yeni esaslar dâhilinde Avrupa ile faydalı meyve verecek bir mübadele-i efkâra girişilebilecek fikri hazırlıklardan mahrum bulunuyordu.

Osmanlılar, İslamiyet’in muhafazası ve hakiki varisi olmak üzere küffar âlemine karşı muvaffakiyetli-(başarılı) bir taarruz siyaseti takip ettikleri esnada, yani 16. Asırdaki i’tıla-(yükselme) devrinde, kendileri için bir muamma teşkil eden Avrupa’nın tesirâtından azade-(etkisinden uzak) olarak eski şark medeniyeti içinde bir müddet daha yaşayabilmişlerdi. Fakat eski kuvvet kalmayınca, artık aynı halde yaşamak da mümkün değildir. Bu esnada Avrupa’nın iktisab etmiş-(kazanmış) olduğu medeni tefevvuk-(üstünlük) tabii tesirlerini göstermeye başladı.

Avrupalıların yeni memleketler üzerinde azim keşfiyâtından-(büyük keşiflerinden), Osmanlılar, o zamanki şahsi gururlarına rağmen, süratle haberdar

oluyorlardı. Fakat “Novus Mondus -Yeni Dünya” tabiri ilk zamanlarda eski Osmanlı eserlerine kolayca girememişti. Ancak, hicri 990, miladi 1580 de III. Murad zamanında (Osmanlıca metinde III. Mehmed; Almanca makalede ise, III. Murad’dır. O.Ö.), Mehmed Âşık eserini ikmal etmeden evvel, Mehmed bin Yusuf el-Haravî isminde bir âlim “*Tarih-i Hind-i Garbî*”⁶⁰ diye bir eser vücuda getirmişti ki, bu eser hakikatte Osmanlıları Avrupalıların Amerika’daki yeni keşiflerinden haberdar etmek üzere Frenkçeden-(Avrupalılardan) tercüme edilmiştir. Lakin asıl 17. Asır zarfında Osmanlı asarı Avrupa ulûmunun tesiri altında kalmıştır ki bu tesir fikir âleminde tamamıyla bir şaşkınlığa sebep olmuştur.

Bu yeni devrin ilk coğrafi eserlerini uzun zamandan beri garplılarca da malum olan “*Cihânnümâ*” namındaki kitabın müellifi -Türkler arasında daha ziyade Kâtip Çelebi diye tanınan müverrih Hacı Kalfa (vefatı hicri 1067/miladi 1657) vücuda getiriyordu. “Kosmorama”,

⁶⁰ “*Keşfü’z-zünûn*” cilt 2, sayfa 158, numara 234, keza cilt 3, sayfa 2457, numara 6425; “*Cihânnümâ*” sayfa 12, İstanbul’da Osmanlı matbaacılığının ilk mahsulü olarak hicri 1142 - miladi 1729 tab’ olunmuştur. J. Gildemeister’in Zentralblattfür Bibliothekswesen Mecmuasında: “*Amerika’nın Keşfine Dair Eserler*” makalesine müracaat cilt 5, 1888, sayfa 303 mm. Aynı mecmuada küçük bir hülâsa mevcuttur, sayfa 133mm.

Cihânnümâ kelimesinin tamamıyla mukabilidir. Bu eserin vücuda gelmesinde “Mehmed Âşık”ın da şüphesiz büyük bir tesiri olmuştur; her halde metnin “Menazıru’l-avâlim” ile pek münasebetdar olmasından da bu anlaşılıyor. Mamafih heyet-i umumiyesiyle “*Cihânnümâ*⁶¹” hiçbir suretle “*Menazıru’l-avâlim*” tarzında yazılmış bir eser değildir. İhtimal coğrafi tetkikattan büyük bir zevk duyan Kâtip Çelebi, Mehmed Âşık’ın eserinde eski coğrafyacıların malumatı hakikaten nadir bir mükemmeliyetle toplanmış olmakla beraber, Piri ve Seydi Ali Reis’lerin denizciliğe ait olan eserlerini düşünerek, bir coğrafyacı için ehemmiyetsiz adedilemeyecek olan yeni eserlerden istifade edilmemek gibi bir noksan gördü. Kâtip Çelebi ilk iş olarak yeni bir

⁶¹ Kâtip Çelebi ve eserleri hakkında İslâm Ansiklopedisine bak, cilt 2, sayfa 217mm. (J.H.Mordtmann); bizzat yazdığı tercüme-i hal M.Wickerhauser’in “*Türk Dilini Anlamak İçin Rehber-Wegweiser zum Verständnis der Türkischen Sprache*” kitabına, Viyana 1858 metni sayfa 159 m, tercümesi sayfa 166 mm; “*Cihânnümâ*” hakkında aynı eserin 165 inci sahifesine, sonra “Sicill-i Osmani” cilt 4, sayfa 395’e bak (burada vefat tarihi hicri 1068- miladi 1758 olarak göstermiştir. “*Cihânnümâ*” hakkında “*Anadolu Yolları*” ünvanlı eserimize müracaat. “*Cihânnümâ*”nın bir kısmı (İbrahim Müteferrika tarafından ilaveler yapılan nüsha) İstanbul’da tab’ edilmiştir. Hicri 1145/miladi 1732. “*Cihânnümâ*” yazmaları o kadar çok olmamakla beraber İstanbul Kütüphanesinde müteaddid tamam nüshalar mevcut olsa gerektir. Avrupa kütüphanelerinde bulunan iki yazma nüsha hamiyet-i mahsusayı haizdir: Biri Viyana Umumi Kütüphanesinde Mxt 389 (Flügel cilt 2, sayfa. 434, numara.1282); diğeri British Museum’da Or 1308 (Rieu, sayfa. 111) dir. Her iki nüshada, gerek muhteviyat ve gerek tertib itibarıyla, matbu nüshadan çok farklıdır. Viyana’da bulunan nüshanın Kâtip Çelebi’nin kendi hatt-ı destileyle (el yazısıyla) olduğu zannedilmektedir. Matbu nüsha hakkında biraz ileride metindeki izaha bakınız. “*Cihânnümâ*”nın matbu’ nüshada bulunmayan kısmı hakkında 296’ıncı sahifedeki 2 numaralı haşiyeye müracaat. Hammer’in “*Rumeli ve Bosna*” (1812 de Viyana) tercümesine esas ittihaz ettiği yazma nüshada kendi iddiasına göre hatt-ı destile imiş.

kozmozğrafya yazmağa karar veriyor.⁶² Ve bu eserine me'haz-(kaynak) olmak üzere Mehmed Âşık'ın “*Menazıru'l-avâlim*”ini onun istifade ettiği eski coğrafi eserlerle beraber yeni Osmanlı müelliflerini de tetkik ediyor. “*Cihânnümâ*”nın ilk nüshasını⁶³ Kâtip Çelebi (hicri 1058/miladi 1648) tarihinde yazıp sultan IV. Mehmed'e ithaf etmiştir ki, bu nüsha henüz elde edilmediği gibi mezkûr şark membalarının yanında Avrupa membaları da bulunup bulunmadığı malum değildir; bence bu ihtimal varit değildir.⁶⁴ Her halde Kâtip Çelebi'nin Avrupa ulûmu ile doğrudan doğruya teması hususunda kendisine âlim bir Fransız rahibi olan Şeyh Mehmed İhlaşî⁶⁵ delalet etti. Bu zatın yardımıyla miladi 1654-55, hicri 1064-65 senelerinde Merkators'un

⁶² Kâtip Çelebi'nin coğrafya ile işğalinin sebab-i zahiri kendisi ifade ettiğine göre hicri 1055 - miladi 1645 senesindeki Girit seferi imiş (WigerHavzer sayfa 163).

⁶³ “*Keşfü'z-zünûn*”, cilt 2, sayfa 658, numara 4355da mezkûrdur.

⁶⁴ Kâtip Çelebi'nin, “*Keşfü'z-zünûn*”da bizzat söylediği gibi, dokuzuncu asr-ı hicride yeni keşif edilen memleketlerden bahsetmesi kendisinin Avrupa asarıyla meşgul olduğuna bir delil olamaz. O esnada Türkçe eserlerden (evvelki sayfalarda zikrolunan “*Tarih-i Hind-i Garbi*” tercümesinden) de Amerika'ya ait malumat edinmek kabildi. Kendi tercüme-i halinden (Wickerhauser sayfa 165) anlaşıldığı üzere Kâtip Çelebi'nin ciddi surette Avrupa asarıyla meşgul olması daha sonralardır. Bu meşguliyeti icab eden sebepler de evvela eserine koyacağı haritaları Avrupa asrından kopya etmek hevesi, saniyen Garp denizindeki adalar hakkında İslam coğrafyacılarından topladığı malumattan daha ziyade malumat vermek arzusudur (“*Atlas Minör*” tercümesinin mukaddimesine, “*Cihannüma*” mukaddimesine bakınız: sayfa 5; satır 9).

⁶⁵ Bu zat hakkında İbrahim Müteferrika'nın “*Cihânnümâ*”sında bir “tezyil”-(ek) mevcuttur, “*Cihânnümâ*”, sayfa10.

“*Atlas Minör*”ünü yeni⁶⁶ Türkçeye tercüme etti ve yine arkadaşının muavenetiyle Ortelius⁶⁷ Cluverius⁶⁸, Giov. Lorenzod’ Anania⁶⁹ gibi diğer Avrupa müelliflerine ait eserleri tetkik etti. İhtimal, Avrupa asarını tanımak ‘Kâtip Çelebi’yi “*Cihânnümâ*”yı yeni baştan yazmaya sevk etti. Ve buna “*Atlas Minör* “ün üçte ikisini tercüme ettikten sonra başladı⁷⁰; fakat ikmale de muvaffak olamadı.

Müellifin vefatından Türkiye’de ilk matbaayı tesis eden ‘İbrahim Müteferrika’ tarafından “*Cihânnümâ*”nın bir kısmının (Asya kısmının)⁷¹ tabına kadar eserin mukad-

⁶⁶ “*Levami’ün-nur fi Zulûmat-i Atlas Minor*”, Mercator’un metrukâtından olan eserin asıl ismi: “*Atlas Minor Gerardi Mercatoris a. J. Hondioplurimisaeneistabulis auctus atque illustratus.*” Kâtip Çelebi, Atlas’ın 1621, Arnheim nüshasını Kara Çelebizâde Mahmud Efendi’nin (vefatı hicri 1063/miladi 1653, Sicill-i Osmani, cilt 4, sayfa 320) terekesinden elde etmiş. (*Cihânnümâ* sayfa 9 m). (Kâtip Çelebi, Mahmud Efendi terekesinden “*Atlas Minör*”ü değil Ortelius’un “*Coğrafya-yı Kebir*”ini almak istediğini söylüyor. Mütercim.) Atlas Minör tercümesindeki mukaddime Cihannüma mukaddimesinde münderiçtir, sayfa 10). Bu mukaddime de, Jodocus (matbu “*Cihânnümâ*”da bu isim yerine başlık olarak Lodovicus yazılmıştır.) Hondius’un, Mercator’un metrukâtından olan bir eseri tab’ ettirdiği esnada yazdığı mukaddimenin hülasasıdır.

⁶⁷ Kâtip Çelebi, Ortelius’un eserini “*Coğrafya-yı Kebir*” ünvanı altında zikretmektedir. Bundan maksadı “*Theatrum Orbis Terrarum*” nam eser “Antwerpiae 1570” idi, “*Thesaurus Geographicus*” ünvanı altındaki coğrafya lügatını kastetmiyordu. Kâtip Çelebi “*Cihânnümâ*”da (sayfa 9) “*Atlas Minör*”dan evvel Ortelius’un eserinden istifade ettiğini beyan etmektedir.

⁶⁸ “Philippi Cluverii Introductionis in Universam Geographiam tam l’eteremquam Novam Libri VI Amstelodaj.” diğer nüshaları 1629,1641 ila ahirdir. Kâtip Çelebi 1635 nüshasını zikreder. (*Cihânnümâ* sayfa 14, satır 10.)

⁶⁹ Giov Lorenzad’Anania, L’universalfabrica del mondo, in Venetia 1582. Victor Hantzsch’in, “*Dresden Umumi Kütüphanesinin Haritaları*” makalesine bakınız: Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen, Leipzig 1904 sayfa 51, numara 50) Kâtip Çelebi, “*Cihânnümâ*”, sayfa 13 (burada “*Fabrica Mundi*” ünvanıyadır).

⁷⁰ Sicill-i Osmanî “*Cihânnümâ*”nın doğrudan doğruya “*Atlas Minör*”ün tercümesi olduğunu yazıyor. Her ne kadar “*Cihânnümâ*”ya “*Atlas Minör*”den bazı parçalar alınmışsa da bu hüküm doğru değildir.

⁷¹ “*Cihânnümâ*”nın matbu nüshasında mevcut pek mühim bir kısmını, Hammer, Graf Wenzeslaus Severin Rzevsky’yi kitapları arasında bulunan eksik bir yazmadan ‘*Rumeli ve Bosna, Mustafa bin Abdullah Hacı Kalfa’nın Coğrafi Tavsiyatı*” Viyana 1812 ünvanıyla tercüme etmiştir. Aynı

deratı henüz meçhuliyet-(belirsizlik) perdesi altındadır. İbrahim Müteferrika⁷²’in neşrettiği “*Cihânnümâ*”, asıl

suretle yalnız Macaristan’dan bahseden bir kısım yazma da bugün Viyana kütüphanesinde bulunmaktadır. (Flügel cilt 2, sayfa 430, numara 1278). Hammer (Osmanlı Tarihi, cilt 9, sayfa 202) ve Flügel (a.a.O) her iki nüshanın birbirinin aynı olduğunu iddia ediyor. Fakat J. H. Mordtmann Viyana yazmasıyla Hammer’in tercümesini mukayese ederek Hammer’in tercümesine Viyana yazmasının esas olmadığını görmüştür. (İslam 10, 1920, sayfa 159 a bak) Grafen Rzewusky’nin koleksiyonu, Franz Babinger’in Kütüphaneler Merkez-i Umumisindeki (36,1919,sayfa 267) yazısında da görüldüğü üzere 1831’de vefatından sonra satılmıştır. Babinger’in lütfen bana bildirdiğine göre bu gün bu yazma antikacı Kuppsch imiş. Eski kitaplar kataloğunun birinde “*Manuscriptorientauxqui se trouvent vendrechez Kuppsch à Vienne, Collection Rzewuski, Wien 1884*” görülmüyor ki bu yazma nüshasının yaprakları rüzgâra kapılmış bir kısmı Rusya’ya gitmiş, bir kısmı da Viyana Umumi Kütüphanesinde bulunmaktadır. (Flügel, cilt 3, medhal sayfa xııı). Yukarıda (sayfa 293, 1. notta) zikredilen “*Cihânnümâ*” kopyasıyla hiç olmazsa Hammer’in Rumeli ve Bosna tercümesini mukayeseye henüz fırsat bulamadım. Rumeli kısmını ihtiva eden bir Cihannüma yazmasının Galata Mevlevi Dergâhında bulunduğunu Mordtmann haber vermektedir. -) Büyük alimin bu metinde sık sık tekrar edilen adını, Arap yazı tipine göre Hadjîdji *Chalifa* olarak değil de Türklerin kullandığı gibi Hacı Kalfa olarak yazmaya karar verdim. *Chalifakeimesinin* “Kalfa” şeklindeki telaffuzu için şu eserlere bkz: Sami, Kamus’ulA’lem III, S. 1906 ve S.3806) Aynı şekilde *Muhammed* değil de Mehmed, *Othman* değil de Osman yazdım. Bunun yanında Arap yazı biçimine bağlı kalarak verdiğim isimlerin yazılışında da kelimeleri Türkçe telaffuzları ile karşılaştırmaya özen gösterdim. Ahmet, Ali, Mustafa gibi tüm bildik isimleri kullanırken gereksiz ve aksana dayalı bir sürü harfi yazmaktan kaçındım, bununla beraber kitap isimlerini verirken Arapça harfleri aynen verdim. Çevride Arap harflerini aktarıırken, bir taraftan aksana dayalı harfleri mümkün olduğu kadar az kullanmaya özen gösterdim, diğer taraftan da bir Arapça kelimeyi bir yığın harfle vermekten de kaçındım. Sadece bu sebepten dolayı bildiğimiz sch yerine sh veya ş kullandım, tsch yerine ise tsh veya ç, aynı şekilde dsch yerine dj veya ğ kullandım.El yazma kitapların aktarımında c.t. haliyle cedexturcius (Türkçe el yazması kitap) anlamını ifade etmektedir. Bilinen el yazmaları kataloğu yazarlarının adıyla birlikte parantez içinde verilmiştir. [Bundan bir nüsha da Köprülüzâde Fuad Bey’in kütüphanesinde vardır. Mütercim].

⁷² Buna dair İslam Ansiklopedisine cilt 2, sayfa 467; Babinger’in “*Onsekizinci Asırda İstanbul Matbuatı*”, Leipzig 1919” eserine bakınız. “*Cihânnümâ*”datab’ tarihi 10 muharrem 1145/miladi 3 Temmuz 1732 diye mezkûrdur. Bu tab’ ve bu tab’ın Avrupa’da yaptığı tesir hakkında Babinger’in yazısına a.a.O., sayfa 16.ya bakınız! Bu matbu “*Cihannüma*”, gerek şarklılar ve gerek Avrupalılar tarafından her türlü istifadeye esas olmuştur. Bazı kısımları müteaddid defa Avrupa lisanlarına tercüme edilmiştir. Bazı fasılları terk edilmek suretiyle Matth Norberg tarafından Latinceye “*Gihan Numa Geographia Orientalis*”, 1818, Londini Gothorum) tercüme olunmuştur. Anadolu’ya ait olan kısmı, birçok bahisleri terk edilmek suretiyle, Armain tarafından, “*Description de l’Asie-Mineure, extraite de la GéographieTurque de Hadji-Khalifa*”, L. Vivin de Saint - Martin, tarafından da “*Historiedes Découvertes Géographiquesdes Nations Européennes dans lesdiversesdumonde*”, Tome III AsieMineure, s.637-742 diye Fransızca’ya tercüme dilmiş ise de, her iki tercüme de itimada şayan değildir. “*Cihânnümâ*”nın henüz neşredilmemiş yazma Latince tercümesi “*Gihannümâ,i. e. Libermundumostendens, auctore, Kâtib Celebi bulgo Hacı Chalfe*”ınvanyı altında beş cilt olarak Viyana’da Mechitaristen kütüphanesindedir. (Flügel kataloğu cilt 2, sayfa 434). Hammer’in “*Überdie Geographie der asiatischenTürkei: Jahr-bücher der Literatur*”, Viyana 1821, cilt 13, sayfa 213-265 ve cilt 14, sayfa 21-88, deki “*Asya-yı Türki Coğrafyasına Dair*” yazıları toplanacak olursa burada bir tercüme teşkil edebiliriz. Charmoy da Şerefname’nin mukaddimesinde “*Cihânnümâ*”nın bazı kısımlarını tercüme etmiştir. (Chéref-Nameh, an Fastes de la NationKourdeTrad. Par Charmoy St. Petersburg 1868-75)

metnin bila-tağyir tabı-(değişmemiş baskısı) değildir. Bazı fasıllara birçok zeyiller ilave edilmiştir.⁷³ İbrahim Müteferrika'nın istifade ettiği metnin ne şekilde olduğu cay-ı sualdir. Eserin aslı henüz müsvedde halinde, ikmal edilmiş bir şekilde bulunuyordu da İbrahim Müteferrika Kâtip Çelebi'nin ve metrukâtını tab'a vermeden evvel terti-i ikmale mi mecbur kaldı; yoksa Kâtip Çelebi'nin vefatından sonra üzerinde çalışılmış bir nüsha mı vardı? Eserde, İbrahim Müteferrika'nın ilave ettiği zeyillerden maada, Kâtip Çelebi'nin elinden çıkmış olması tamamen gayr-ı mümkün bulunan bazı fıkralar da mevcuttur.⁷⁴ “*Cihânnümâ*'nın gayr-ı matbu aksamında da aynı tarzda Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya dair⁷⁵ fıkralar bulunduğundan İbrahim Müteferrika'nın eline geçen nüshanın Kâtip Çelebi'nin bıraktığı metin üzerinde işlenmiş bir nüsha olduğu ve tab' eden kişinin yalnız bazı

⁷³ İlavelerin evvelinde “*Tezyil'it-tâbi*” veya “*Littâbi*” denilmektedir.

⁷⁴ Bu meskût-ı anıh ilaveler, mesela *Cihannüma* (sayfa 671, satır 6 m)da Söğüt ile Lefke arasında Vezir Han'nın Vezir-i Azam Köprülü Mehmed Paşa tarafından hicri 1070/miladi 1659-60 tarihinde inşası bahsinde; sayfa 626, satır 14 de Abaza Hasan Paşa'nın zikrinde tesadüf edilir. Çanakkale'ye giden büyük caddenin zikri de bu zümreden addedilebilir. (sayfa 672, satır 24). IV. Mehmed ve Vezir-i Azam Köprülü Mehmed Paşa 1658-59 senesinde asilere karşı bu yoldan hareket etmişlerdi. Bu sefere Evliya Çelebi de iştirak eylemişti.

⁷⁵ Hammer'in “*Rumeli ve Bosna*”sında (sayfa 63), Çanakkale'deki kalelerin Vezir-i Azam Köprülü Mehmet Paşa tarafından hicri 1071/miladi 1658-1661 senelerinde tamir ve inşa edildiği zikredilmektedir. “*Cihânnümâ*”nın bu kısmında İbrahim Müteferrika tarafından işlendiği fakat tab' edilemediği kabul olunamaz.

zeyiller ilave ettiği kabul edilebilir. Tabi bütün bu meseleler inceden inceye tetkike muhtaçtır.

Eserin heyet-i umumiyesinin diğerk bir zat tarafından tevsii edilmiş olmasından ziyade bizzat Kâtip Çelebi tarafından vücuda getirilen nüshaya bilahare muhtelif eller tarafından bazı haşiyeler-(dipnotlar) ilave edilmiş olduğu zannı, asıl “*Cihânnümâ*”nın metni meselesini daha müşkil-(zor) bir şekilde sokmaktadır. Bu suretle, “*Cihânnümâ*”nın coğrafi eserlerin tarihindeki mevkiini tayin, daha mühim bir mesele teşkil ediyor. “*Cihânnümâ*”da Avrupa asarının tesiri pek vazıh surette görülür. Fasılların-(bölüm) ve mevaddın-(konu) taksiminde eski şark ananesi-(doğru geleneği) terk edilir; metinde Batlamyus’un 7 iklim hakikati ile Ebu’lFidâ’nın 28 iklim-i örfisi pek tali bir derecede kalır. Buna mukabil Avrupa ulûmunun beş kıtası⁷⁶ taksimata esas ittihaz edilir ve kıtalar da o esnada mevcut siyasi teşekküller, hükümetlerin idari ve tali taksimatı (Memalik-i Osmaniye’de eyalet ve liva olarak) gösterilir. Kâtip Çelebi, bütün coğrafi malumatı garb nokta-yı nazarına göre yeniden tanzim ettikten maada “*Cihânnümâ*”nın

⁷⁶ Beşinci kıta “Macellanika” tesmiye olunur-(adlandırılır).

başında Avrupalıların astronomi ve riyazi coğrafya mebadisini⁷⁷ tamamen eski şark esasıyla ahenktar- (doğu prensipleriyle uyumlu) bir surette zikretmiştir.⁷⁸ Astronomi ve riyazi coğrafya sahasında kendi tetkikatı tabii mezkûr değildir; çünkü Kâtip Çelebi, bütün eserlerinde görüldüğü üzere, mütehasıs bir âlim değil, toplayıcı bir müelliftir. Osmanlı eserleri arasında “*Cihânnümâ*”nın ehemmiyeti de bu noktayı nazardandır. Yalnız Kâtip Çelebi, eski şark membarlarıyla beraber, ilk olarak garp eserlerinden de istifade etmiştir. Zaten müellifin gayesi müstakil bir tetkik vücuda getirmek değildi. Onun asıl maksadı, Türklere coğrafya ilminin şekl-i hazırını öğretmek üzere bir kitap yazmaktı.

Bu noktaları tespitten sonra, “Menâzıru’l-avâlim”de yaptığımız gibi, bu eserden de istifademiz ne olacağı bahsine gelince, coğrafya ilminin tarihi nokta-yı nazarından tali derecede haiz-i ehemmiyet-(öneme sahip) olan bu eserin tarih-i coğrafya tetkikatı için hususi bir kıymeti olup, filoloji sahasında da mucib-i istifadedir.

⁷⁷Sahib-i mukaddime diye mezkûr olan Cluverius’a istinaden.

⁷⁸ Avrupalıların coğrafya ve kozmografyaya ait sonraki malumatlarını İbrahim kendi zeyllerine sokuşturmuştur. “*Cihânnümâ*”nın 22-42 sayfasındaki kozmolojinin tarihine ait fâsil da bu nevidendir. Türk kariler bu fasıldan klasik coğrafya ve felekiyat âlemlerini, yani (Batlamyus, Kopernicus, veTycho Brahé) nin manzume-i kainatını öğrenmiş olacaktırlar.

Şurası da kabul edilmelidir ki, Kâtip Çelebi de, Mehmed Âşık gibi mevzuu coğrafya ile meşgul olup, kurun-ı vusta-(orta çağ) coğrafyacılarının zikrettiği mevaddı-(maddeleri) almakla beraber mevaddı kendi istihbaratıyla itmam etmiştir. Bu mesâil-(konular) daha yakından tetkik edilmek icab eder.

“*Cihânnümâ*’da mezkûr malumatın hangileri bizzat Kâtip Çelebi’ye, yani IV. Murad Sultan İbrahim ve IV. Mehmed (17.asır ortaları) zamanlarına aittir. Hangileri eski malumatın naklinden ibarettir? Bunları bilmek tarihi coğrafya tetkikatı cihetinden pek ehemmiyetlidir. Bu cihet filoloji tetkikatına aittir. Fakat maatteessüf Kâtip Çelebi, daima membalarını zikreden Mehmed Âşık gibi bu işi kolaylaştırmamıştır. Kâtip Çelebi membalarını başta zikir ile iktifa ederek metinde mehz göstermiştir.⁷⁹ Bu sebeple, şimdiye kadar bu malumatın bila-tekayyüd-(kayıtsızca) Kâtip Çelebi’ye atfen nakli dolayısıyla başlayan hatalar birçok yanlış tasvirlerin vücuduna sebep olmuştur. Bu ana kadar Kâtip Çelebi’den iğtinam edilen kıymetli malumatın büyük kısmının “*Menâzıru*’l-

⁷⁹Medhalde zikredilen eserlerden başka mehazlara nadiren tesadüf edilir. Mesela sayfa 411, satır 12 de aynı Âli gibi Ticschendorf ‘un “*Müslüman Hükümetlerde Tımar ve Zeamer*”, Leipzig 1872 kitabına müracaat)Hammer “*Rumeli ve Bosna*”, sayfa 1, tercümesinde Edirne’nin topografya ve tarihinden bahseden “*Enisü’l-misâmirin*” (yukarıda 36. nota bak) zikredilmektedir.

avâlim'de daha mufassal bir surette mezkûr bulunduğu, bugün sabit olmuş bir hakikattir. Bütün rivayet çıktıktan sonra, yine bizzat Kâtip çelebeye ait birçok malumat mevcuttur. Mesela, Memalik-i Osmaniye'ye ait tavsifat-(nitelendirmeler) çok mufassal-(ayrıntılı) olup, selefi Mehmed Âşık'ı bu hususta geri bırakmaktadır.⁸⁰ “*Cihânnümâ*, bir Osmanlı müellifi kaleminden çıkmış Memâlik-i Osmaniye'nin ilk ve yegâne sistematik coğrafyasıdır.

Kâtip Çelebi, coğrafi malumat toplamak için, Âşık Çelebi gibi hususi seyahatler icra etmemişse de müteaddid seferlere iştirak ederek Memâlik-i Osmaniye'yi dolaşmış, bilhassa memur olması sayesinde kolayca birçok resmi malumat elde etmiştir. Bundan dolayı tefrik edilmek şartıyla, verdiği tafsilat ehemmiyeti haiz bulunmaktadır.

Yukarıda lüzumu kadar bahsedildiği üzere elimizde bulunan “*Cihânnümâ*”nın tarz-ı tabi meselesi karıştırılmaktadır. “*Cihânnümâ*”da mezkûr malumattan tarihi coğrafya nokta-yı nazarından istifade edebilmek için her

⁸⁰ “*Cihânnümâ*”nın “*Menâzıru'l-avâlim*” ile mutabakatı hususunun Hammer'in yazma bir parçadan tercüme ettiği “*Rumeli ve Bosna*” tercümesinde de bulunduğu Mordtmannisbat etmiştir. Bu suretle mutabakatın, eserin diğer aksamında mevcut olduğu anlaşılıyor.

şeyden evvel pek çok filoloji tetkikatına lüzum vardır. Başlıca me hazların tevafuku dolayısıyla “*Cihânnümâ*” tetkikatının Âşık Çelebi’nin “*Menâzuru’l-avâlim*”i ile de bir münasebeti vardır. Fakat “*Cihânnümâ*” bilhassa hicri 1145 (miladi 1832) senesinde birinci kısmı tab’ edildikten sonra nesl-i ahir için fena bir şekilde bir iltifat menbaı oldu, pek çok müracaat edilerek ihtiva ettiği bütün coğrafi malumat mevzu-u bahs oldu.

Sonraki eserler rastgele büyük veya küçük “*Cihânnümâ*”nın birçok yerlerini aldılar.⁸¹ Lakin kısmen Kâtip Çelebi’nin de muasırı bulunan, Türklerin İbn-i Battuta’sı diyebileceğimiz Seyyah-ı Şehir Evliya Çelebi “*Cihânnümâ*”dan istifade etmemiştir.

⁸¹ Bu not mütercime aittir: [“*Cihânnümâ*” tarzında diğer bir eser de Ebu Bekir bin Behram Dimeşki (vefatı miladi 1690/hicri 1202)’nin “*Atlas Minör*” tercümesidir. Mütercimim rivayetine göre, Felemenkli Köli Belü Bilavov tarafından başlanıp oğlu Yovannis Bilavov’un ikmal ettiği “*Atlas Minör*”ün 2 nüshası Felemenkliler tarafından Osmanlı padişahına takdim olunmuş, Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa bu muazzam eserin tercümesini kendi gözdelelerinden Müderris Şamlı Ebu Bekir Efendi’ye havale etmiş. Bu zat “*Atlas Minör*”ün bazı cihetlerini ihtisar ve bazı cihetlerine ilaveler yapmak suretiyle miladi 1684/hicri 1096 senesinde 6 cilt olarak ikmal etmiştir. İstanbul kütüphanelerinde eserin müteaddit nüshaları bulunmaktadır. Esere “*Atlas Minör*”deki bütün haritaların tercümesi de derç olunmuştur. Mütercim, eserin mukaddimesinde Kâtip Çelebi’den bilvesile bahsetmektedir: “...hala bu ulum-u akliye-yi-(aklı ilimleri) hususanilm-i heyet-(astronomi) ve hendese-yi-(geometri) hiç kimse okumazlar, ancak mücerret elfazını-(soyut ifadelerini) bilirler. Amma harice çıkarmayı asla bilmezler. Zira ilm-i heyet-(astronomi) bilen kimse ilm-i coğrafya ve ilm-i rasadı-(gözlem ilmi) bilirdi. Gerçi yakın zamanda Kâtip Çelebi biraz bu ilme mübaşeret etmiştir, Amma bir kitap tamam etmedi.” (İstanbul Darülfünunun Kütüphanesi numara 1522, sayfa 3.) demektedir. Fakat “*Cihânnümâ*”dan daha mükemmel bir eser vücuda getirdiğine kani olan bu zatın eserinde ecebni memleketlere ait oldukça fazla tafsilat verse de Osmanlı memleketlerine tahsis edilen kısım pek muhtasardır. Aslen Şamlı olup bir müddet Halep kadılığında da bulunmuş olan Ebu Bekir Efendi’nin Şark memleketlerinde uzun seyahatler yaptığna dair elde bir malumat yoktur. Mamafih eser haiz-i ehemmiyet olup her halde meskût geçilememek icab eder.”] Mütercimim notu]

Evliya Çelebi, pek ziyade-(fazla) tafsilatlı-(ayrıntılı) ve kısmen 40 senelik seyahatine ait notalardan müteşekkil 10 büyük cilt eser bırakmıştır.⁸² Mukaddema birinci cildin tamamıyla gayr-i kâfi bir şekilde bir müntehabatı-(seçmeleri) neşredildikten sonra⁸³ miladi 1896/hicri 1314 tarihinden itibaren eserin heyet-i mecmuası-(tamamı) neşredilmeye başladı. Fakat beşinci ciltten sonra neşriyata sekte arız oldu-(kesintiye uğradı).

Yalnız Macar Ulûm Akademisinin muavenetiyle altıncı cildi de tab' edildi, diğer ciltler kaldı.⁸⁴Maattessüf-

⁸² Evliya Çelebi ve eseri hakkında İslâm Ansiklopedisi, cilt 2, sayfa 34 m (J.H. Mordtmann)'a bak. Evliya Çelebi Seyahatnâmesinin tamam 10 cildinde ihtiva eden yazmalardan yalnız 2.si bence malumdur: Biri Üsküdar'da Pertev Paşa Kütüphanesinde numara 458-462 (şimdi Fatih'te Millet Kütüphanesindedir.); diğeri İstanbul'da Beşir Ağa Kütüphanesinde 448-452 numarada (şimdi Süleymaniye Medresesinde) dir. Ekser yazmalar eserin yalnız bazı parçalarını ihtiva etmektedir. Bu nevi iki yazma –biri vaktiyle Profesör Tschudi'ye ait olup -Kiel'de oryantalist Profesör Theodor Menzel (1878-1939) nezdindedir. Viyana kütüphanesinde de 4. Cildin yazması bulunmaktadır. H.O 193 (Flügel cilt 2, sayfa 433, numara 1281), Royal Asiatic Society yazmaları arasında 22-23 numarada ilk dört cildi bulunmaktadır. İstanbul'da Topkapı Sarayında da üç yazma vardır. İkincisi Bağdat Köşkü Kütüphanesinde 300-303 numarada 2-5 inci ciltler; 304-308 numarada yalnız 6. Ciltler noksan olmak üzere 1-8'inci ciltler; Revan Köşkü Kütüphanesinde 366-369//1457-1460, 6-9'uncu ciltler. İstanbul yazmalarına dair olan malumattan dolayı Halil Edhem Bey Efendi'ye medyun-u şükranım. İki cilt, Asya Kraliyet Cemiyetindeki yazmalara nazaran Hammer tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. "*Narrative of Travel's in Europe, Asiaand Afrika... by Evliya Efendi*". Londra 1834, -46, -50) matbu nüsha hakkında atideki notalara müracaat.

⁸³ "*Müntehabât-ı Evliyâ Çelebi*" İstanbul'da evvela hicri 1259 –miladi 1843 (Münih'de mevcuttur); sonra tekrar hicri 1262/1846 (Berlin'de mevcuttur) tab' olunmuştur. Bu Müntehabât birinci cildin mukaddimesiyle tarihi kısmını (1314 tabının 138. sayfasına kadar) hemen tamamıyla ihtiva etmektedir. Mütebakisi İstanbul'un büyük camilerine ve Boğaziçi'nin mühim mevkilerine dair olmak üzere pek az kısımlarını havidir. Müntehabât'a alınan parçalar asıl metne tevafuk etmek itibarıyla büyük tabından daha sahihtir.

⁸⁴ "*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*" unvanıyla (Viyana'daki yazmanın unvanı "*Tarih-i Seyyâh*"dır) Pertev Paşa Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasının İstanbul'da İkdam Matbaası tarafından 1314-15'de (1-5'inci cildi) ve 1918'de 6. cildi tab edilmiştir. Macaristan'dan bahseden 6. cild, matbu' nüshadan, Macarcaya tercüme edilmiştir . Dr. Karacsonmre "*Evliya Çelebi, Törökvilágutazo' magyaroraza' giutzasai 1660-1664*",Budapest 1904" Hammer'in eseri meydana koyduğu zamandan bu güne kadar Evliya hakkındaki yazmaları Menzel, Hugo Grothe'nin "*Şark-ı Garib*

(maalesef) matbu‘ nüsha ilmi ihtiyaçlara yarayacak bir metin addedilemezse de⁸⁵ lazım olan dikkat ve ihtimamlar eksik edilmemek üzere bir dereceye kadar kâbil-i istimaldir.⁸⁶Hakikaten pekiyi metinler ihtiva eden Evliya Çelebi yazmaları nadir değildir.⁸⁷ Umumiyetle

Seyahatlerim 1906-1907” cilt 1, Leipzig 1911 sayfa 196. kitabında toplamıştır. Mordtmann’ın İslâm Ansiklopedisindeki makalesinden maada bu babda yeni yazılar: GermanusGyula tarafından Evliya’nın 1. cildinden alınma bazı malumatın Macarcaya tercümesi, KeletiScemle numara 8, 1907, sayfa 306-323, numara 9, 1908, sayfa 95-126. Sonra Yakub’un “*İslâm Asar-ı Mimariyesi Tarihine Dair Menbalar*” makalesi, İslâm Mecmuası, 3, 1912, sayfa 358-368, “*Edirne Mebanisi Hakkında Evliya Çelebi’nin Tevsikati*” hepsinden ziyade Mordtmann’ınâtidekinotda mezkûr İslâm Mecmuasında 9, 1919, sayfa 184. deki makalesi, A.H.Lybyer’in “*TheTravels of Evliya*” makalesi JAOS 37, 1917, sayfa 224-239 ve Carra de Vauxs’nun “*İslâm Mütefekkirleri*”, Paris 1921, cilt 1, sayfa 249-254 kitabıdır. Son eserde Hammer’in tercümesi esas olarak alındığından Evliya Çelebi aslen o kadar haiz-i kıymet değildir.

⁸⁵ Birçok mühim fasıllar, kısmen olsun, vaktiyle mevcut Zensur tarafından çıkarılıp matbu nüshanın ötesi berisi kesilerek asrî bir şekle sokulmuş olduğundan bu nüsha üzerinde çalışanların mesailerî şayan-ı itimat değildir. (Hugo Grothea.a.O. sayfa 196 da Menzel’in mütalaaasına müracaat). Diğer bir yerde matbu’ Evliya nüshasıyla yazma nüshaları, hususıyla müteaddid yazma nüshalar arasındaki münasebeti daha yakından mukayese ve tedkik etmek arzusundayım. Menzel’deki yazmadan alınma doğru bir parça (Edirne’ye aid) Yakub’un Türkçe “*Kıraat Kitabı*”nda mevcuttur: Berlin, 1916, sayfa 50-58.

⁸⁶Tab’dan sonra “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*”nden coğrafya ve hars tarihi tetkikatında istifade edildiği gibi, bugün hakiki tetkikatta bulunan müsteşrikler için pek kıymetli bir menbadır. Mamafih şimdiye kadar Evliya Çelebi’nin verdiği malumatın bu günkü malumatımızla telfiki-(ayırdetme) hususunda yegâne mesaiyi “Richard” Hartmann, İslam Mecmuasında 9, 1919, sayfa 184-244 “*Evliya Çelebi’nin Yukarı Fırat ve Dicle Havzasında Seyahati*” makalesinde göstermiştir. “*Anadolu Yolları*” kitabında “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*” başlıca menba’lardan bir olmuştur.

⁸⁷ İstanbul’daki her iki tamam yazma nüsha, (Pertev Paşa ve Beşir Ağa’da) sonra Viyana’daki nüsha ve Menzel’deki üç cilt aşağı yukarı aynı zamana tesadüf eder. (İstanbul’daki her iki nüshanın tarihi birdir hicri 1155/miladi 1742, Menzel Viyana yazmalarının tarihleri hicri 1166/miladi 1752-hicri 1178/miladi 1765 arasında tehalüf eder. Menzel yazmasıyla Viyana yazmasının imlası birdir. Şurada şunu da zikretmek pek muvafıktır ki o da, 4 ciltten ibaret olan Viyana yazmasının ilk üç cildi Menzel yazması olması ihtimali vardır. Bu yazmalar Londra Asya Cemiyeti H. A. S. yazmalarına nispetle daha doğru bir metin tesirini veriyor. Çünkü şimdiye kadar zikredilen yazmalarında bazı boş yerler vardır. Halil Edhem Beyefendi’nin delaletiyle yaptığım tetkikte İstanbul nüshalarında da aynı yerde eksiklikler mevcuttur. Londra yazmasında eksikler mevcut olmakla beraber boş yerler ihtiva eden sahifeler, noksanlar belli olmasın diye, tamamıyla yok edilmiştir. Matbu nüshanın başına gelen hadise Londra yazmasının da başına gelmiştir. Bundan dolaydır ki Londra yazması asıl metinden bir derece uzaklaşmış olduğundan hakiki bir metin tab’ına pek aza yarayabilecek bir şekildedir.

Londra yazmasının istinsah olunduğunu asıl yazmada şüphesiz bu başlıkların mevcudu bu suretle diğer yazmalar ile aynı zümreden sayılabilir; İhtimal bunlar İstanbul’daki tamam nüshalar ile bir mutabakat da gösterir. Menzel ve Viyana nüshalarındaki metin mutabakatı, henüz katı bir neticeye raptedilmemiş olmakla beraber, her ikisinin bir nüshadan istinsah edilmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat henüz anlaşılmayan cihet şudur: 1- Acaba bu ilk nüsha asıl nüsha mıydı, yoksa bininci veya ikinci

mufassal, ara sıra fanteziyle dolu ve fotoğraf kadar doğru tasvirleriyle yorulmak bilmez, nev-i şahsına münhasır-(kendine has) adamın uzun seyahatlerine refakat kabil olmaktadır. Bazen imam ve müezzin, bazen büyük beylerin kâtib-i hususi olarak öteye beriye; beyler ve merkezler arasında kurye olarak İran'a, Kafkasya'ya, Bağdat'a, Suriye'ye, Mekke'ye, Mısır'a sonra Cenubi Rusya'ya, Eflak ve Bosna'ya, Macaristan'a hatta Almanya içlerine kadar seyahat etmiştir. Coğrafi malumatın haricinde yolculuk hayatına ait pek mufassal tasvirleriyle bize o zaman tarihini yaşatmaktadır. Eser bir hatırat kabilinden olup o devre ait tarihî vakıalar için de büyük bir ehemmiyeti haizdir. Memleket ve ahaliyi tavsif itibariyle doğu eserleri meyanında yegânedir-(tektir); en hurda teferruatına kadar hars-(kültür) tarihi için zengin bir hazine olduğu pek eskiden beri anlaşılmıştır.

Pekiye bir tahsil görmüş olan Evliya Çelebi için birçok menabîden-(kaynaktan) istifade imkânı mevcut olduğunda şüphe yoktur. Fakat eser, insana katiyen

elden bir nüsha mıydı? 2- Boşluklar ya asıl nüshada mevcut olup bizzat Evliya tarafından diğer kitaplardan veya kendi notalarından ilaveler yapmak fikriyle mi açık bırakılmıştır? Veyahut istinsah esnasında okunamayan yerler hattat tarafından mı açık bırakılmıştır? Birinci ihtimali kabul etmekteyim.

menabiye-(kaynaklara) istinaden vücuda getirilmiş bir telif tesirini yapmaz. Onun naklettiği hadiselerle hayatı aynen gösteren çizgilere eski şark asarının hiçbirinde tesadüf edilmez. Bu yazılar dikkatli görüşlere ve eğlenceli uzun seyahatlere lüzum gösterir. Fakat yakından tetkik edilince, eserin bazı parçalarının başka eserlerden alındığı meydana çıkar. Tabi bu muktebes-(alıntı) parçalara en ziyade bazı fasıllardaki ihşaîmalumatda-(istatistiki bilgiler) tarihi mukaddimelere de tesadüf edilir.⁸⁸ Eserin, coğrafi, yani mevki ve memleket bilgisine ait aksamında doğrudan doğruya iktibasları tespit kabil olmaktadır. Buna mukabil diğer coğrafya müelliflerinin eserlerini mütalaadan hatırdaki kalan parçalara gayr-ı muayyen-(belirsiz) bir şekilde tesadüf edilir.

Benim zannıma göre hiç olmazsa şurası tespit edilebilir ki Evliya Çelebi'nin Kâtip Çelebi'nin "*Cihânnümâ*"

⁸⁸ Evliya Çelebi'nin eserine ilave ettiği hikâyelerden birçoğu menâkıb ve vilayetnâmelerden alınmıştır. İlk Osmanlı devrinin tarihine ait olan yerleri, ahiren Fr. Giese'nin neşrettiği, "*Tevârih-i Âl-i Osman*"dan alınmıştır. *Tevârih-i Âl-i Osman*, Breslau 1922.

sından haberi yoktu; fakat ‘‘Menâzıru’l-avâlim’’i⁸⁹ görmüş olması pek muhtemeldir. Bu sayede, eserinin bazı yerlerinde bahsettiği kurun-ı vusta-(orta çağ) coğrafyacılarının rivayetlerinden haberdar olabilmıştır.⁹⁰

Kendi sözlerine nazaran garb eserlerinden ‘‘Atlas Minör’’ü, tabi Kâtip Çelebi’nin tercüme ettiği nüshası, ‘‘Mappamondo’’ denilen dünya haritasını görmüş olduğu anlaşılıyor.⁹¹ Seyahatnâmenin telifinde birçok eski eserlerden istifade edilmiş olması pek az varid olup Çelebi’nin bizzat dolaştığı memleketlere ait vücuda getirdiği müşahhas tasvirlerin, büyük bir kısmı hayâlât ile karışık olmasına rağmen yaptığı ince tasvirler coğrafya

⁸⁹ Daha baştan itibaren adem-i mutabakata delalet eden birçok şeyler görülmesine rağmen Evliya Çelebi’nin MehmedÂşık’a itimadı şu suretle tevsik edilebilir: Evliya Çelebi bir taraftan Batlamyus’un iklimlerini (ekâlîm-i hakikiye), diğer cihetten de tabi muntakalar (ekâlîm-i örfiye) taksimini–ki yukarıda izah edildiği üzere bu taksimi Mehmet Âşık Ebu’lFidâ’dan almıştır–pekiyi bilmekte ve lüzumunda kullanmaktadır. Mesela Konya (Londra yazması sayfa 23, 11. Satır, 7 (matbu nüshada da yok)veTokat bahsinde olduğu gibi: matbu nüsha cilt 5, sayfa 66, satır 8.. rastgele tesadüf edilen bazı muayyen fıkralardan anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi MehmedÂşık’ın eserini tanıyordu ve ondan istifade etmişti. Böyle bir fikir mesela matbu nüsha cilt 2, sayfa 77, satır 1.. de Samsun Çayı kanal ve çıkışlarıdır mezkurdur. Burada Samsun’un yer altında kanalları ve arıkları olduğuna dair Ebu’lFidâ’nın verdiği malumatın (Reinaud nüshası, sayfa 393, satır 1) Mehmed Âşık tarafından tercümesi (Viyana yazmasında 246. yaprak, satır 21) tekrar edilmektedir.

⁹⁰ Eski İslâm memleketlerinden mesela Irak’tan bahsederken, Evliya Çelebi, eski malumat hakkında şayan-ı dikkat bir vukuf göstermektedir ki, bunları bizzat tetkik edip zikretmiş olması pek az vâridir. Mesela matbunüşhada cilt 3, sayfa 166 da Fırat üzerindeki adacıklardan bahsederken Yakut’tan (Wüstenfeld tabı sayfa 123) ünden istifade ederek Ebu’lFidâ’nın (Reinaud tabı sayfa 392) verdiği malumatın Mehmet Âşık tarafından yapılan tercümesini (Viyana yazması, yaprak 182, tekrar eder.

⁹¹ Evliya Çelebi metninde (matbu nüsha cilt 2, /cilt 3, sayfa 174) Papamonia diye mezkûrdur. [Londra yazmasının diğer bir mahallinde (yaprak 23) matbu nüshaya muhalif şekildedir.] . Naşiri bunu Piemonie diye tashih etmiştir. Fakat bu da yanlışır, ne Piemonie’dir ne de Papamonia’dır. Papamonia diye Evliya Çelebi’nin tekrar etmesi ortaya bir meseleyi çıkarıyor, bu kelime Babinger’in pek doğru olarak bulduğu gibi bu kelime Mappamonia’dır, kurun-ı vustada kullanılan Mappamundi (cihan haritası) kelimesidir. *Cihânnümâ*’ya da bak: Sayfa 26, satır 11.

ve etnografya tetkikatı için, Kâtip Çelebi ile Mehmed Âşık'ın eserleri yanında, tamamiyle müstakil ve hususi bir kıymeti haizdir. Tabi biz, yalnız eserin hakiki cihetlerine ehemmiyet verip sıhhat ve itimadın fena bir tarzda istimal edilmiş olan taraflarını tefrik edemeyiz. Bir kere yukarıda zikri geçen garb menbalarından başka mumaileyhin-(adı geçen kişinin) gözden geçirmiş olduğu me' hazlara dair (maattessüf o zamandaki müelliflerin duçar olduğu fena bir'üvyad -alışkanlık neticesi) hiçbir kayıt yoktur. Bundan başka onun eserinde ekseriya tesadüf edilen mübalağa ve irtibatsızlığı ve tavsif edilen şeylerin (ki bazen birçok hata ve isabetsizliklerle dolu olup uydurma cihetleri de vardır)⁹²sahih-(doğru) olup olmadığını meydana çıkaracak başka vesaik-(vesikalar) de yoktur. Bütün bu noksanlarıyla beraber eserin kıymeti mahsusasını gözden uzak tutmayarak daima münderecatından-(içeriğinden) istifade için çalışmamız icab eder. Lazım gelen ihtimamlar-(dikkatler) sarf edilmek üzere, ciddi tetkikat için eserden daima büyük

⁹²Benim çalışmam olan Türk Kütüphaneleri, Cild 22

istifadeler mümkündür. Fakat bu ancak ilmi şeraite- (şartlara) göre yeni bir tabının vücuda gelmesiyle kabil olacaktır.

“*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*” Osmanlılar devrine ait mevzii coğrafyanın-(bölgsel coğrafya) en büyüğü ve en faydalısıdır. Mehmed Âşık’ın eseri Kurun-ı vustaî şekilde ilmi eserlerin nihayet bulunduğunu ifade ettiği gibi, Evliya Çelebi de geniş manada büyük şark coğrafyacılarının sonuncusu addedilir. Müteakib devirlerde Avrupa müellefatının tesiri o kadar şiddetlidir ki her sahada yerli ilmi eserler tamamıyla münkariz olmuştur. Yalnız müverrihlik-(tarihçilik), hükümet hayatıyla sıkı bir surette alakadar bir ilim telakki edildiğinden, Osmanlı hükümeti istiklal-i tammını-(tam bağımsızlığını) ve şarklılığı muhafaza ettiği müddetçe, hususi bir hayata nail olmuşsa da o da mukallitliğe-(taklitçiliğe) doğru sükûttan kendini kurtaramamıştır.

Bütün fikri hayatta Avrupa’nın mahsulât-ı medeniyesi-(medeniyet ürünleri) daima büyük bir rol oynamaktadır. Daima Avrupa’yı istihdaf eden-(hafife alan) bu yeni fikri mesainin parlak eserleri, eski İtila -(yükselme) devrinin nihayetlerine doğru III. Ahmed) ve onun zî-kudret veziri

Damat İbrahim Paşa'ya ithafen vücuda getirilmiştir. Burada Osmanlıların büyük ihtişamı yeni bir cereyana tabi olmaya başlar, malum olduğu üzere Macar mühtedisi İbrahim Müteferrika⁹³ (vefatı Hicri 1150- Miladi 1737)nin teşebbüsüyle Türkiye'de matbaanın icadı da bu devre tesadüf eder. İbrahim Müteferrika bizzat coğrafya ile meşgul bulunuyordu. Hatta bazı yerlerde ‘*el-Coğrafi*’ diye imza atmakta olup yeni vazifesi esnasında, 1142/1729 senesinde evvelce zikri geçen ‘*Tarih-i Hind-i Garbî*’yi⁹⁴ ve 1145/1732 senesinde de ‘*Cihânnümâ*’nın bir kısmını tab’ etti.⁹⁵ ‘*Cihânnümâ*’nın aslında bulunan haritanın ihzarına-(hazırlanmasına) ihtimamla çalıştığı gibi bu haritalardan maada-(başka) bazı hususi haritalarda tab’ etti.

Evliya Çelebi’den sonra yani 18. asra ait coğrafi eserler arasında hiçbir eser üç büyük telifle yani

⁹³ Bunun hakkında İslam Ansiklopedisine cilt 2, sayfa 467’ye bak! İlk tab’ olunan kitapların listesi Hammer’de vardır. ‘*Osmanlı Tarihi*’ cilt 7, sayfa 583. Bundan maada İbrahim Müteferrika ve mesaisi, Türkiye’de matbaacılığın başlangıcı hakkında Franz Babinger’in ‘*18. Asırda İstanbul Matbuâtı*’, Leipzig 1919’ eserine müracaat, orada diğer me’hazlar da zikredilmiştir. (Tercümede dipnot numarası düşmüş, ancak makalenin aslında var. O.Ö.)

⁹⁴ ‘*Cihânnümâ*’ tab’ı ve vaktiyle Avrupa’nın bu tab’ hakkındaki nokta-ı nazarına dair Babinger’in aynı eser sayfa 16’da yazısına, matbu’ nüshanın asıl metin ile münasebeti hakkında yukarıda 296. sayfadaki nota bakınız. (Tercümede dipnot numarası düşmüş, ancak makalenin aslında var. O.Ö.)

⁹⁵ Bunlar hakkında Babinger mezkûr eserinde sayfa 12’de malumat verilmektedir. Türkçe haritalar hakkında da Hammer’in ‘*Osmanlı Tarihi*’nde mesela cilt 8, sayfa 594’de, Hacı AhmedTunûsi (hicri 967/miladi 1559)’nin Türkçe ‘*Cihan Haritası*’ hakkında M. d’Avezac’nin ‘*Türkçe Cihan Haritası Hakkında Notlar*’, Paris 1866 eserine, DasAusland Mecmuasına 65,1892, sayfa 750’ye müracaat.

MehmedÂşık'ın, Kâtip Çelebi'nin, Evliya Çelebi'nin eserleriyle boy ölçecek bir ehemmiyet arz etmez. Yalnız küçük bir kısmı hakiki şark eserlerinden sayılabilir. Bu eserlerden en mühimi Hacı Ayvansarayî İsmailzade Hafız Hüseyin Efendi'nin⁹⁶ “*Hadikatü'l Cevâmi*” dir. III. Mustafa zamanında (Hicri 1182/Miladi 1768) başlanıp Birinci Abdülhamid zamanında ikmal edilen bu kitap İstanbul coğrafyacılarının tavsif ve tarih inşasına ait pek istifadeli bir eserdir. Bugün elimizde, bilahare yayılmış zeylleri ihtiva eden, matbubir nüshası mevcuttur. ⁹⁷

İstanbul'dan Mekke'ye kadar hac yolundan bahseden eserler de ehemmiyetlidir. Bu nevi eserlerin en mufassalı Mehmed Edib'in “*Menâsık-ı Hac*”ıdır. Bunun İstanbul tab'ına istinad eden Fransızca bir tercümesi de vardır.⁹⁸

Şüphesiz miktarı pek çok olan bu nevi menâsık-ı hac kitaplarında umumiyetle hac yolundaki başlıca adap ve erkândan bahsedilir. MehmedEdib'in eserlerinde olduğu

⁹⁶ Yazmalar: Viyana Umumi Kütüphanesinde 194 (Flügel cilt 2, numara 1284); bu yazmadan alınmış mükemmel bir hülâsa Hammer'in “*Osmanlı Tarihi*”nde cilt 9, sayfa 47-144 dır.

⁹⁷ Esere bazı ilaveler yapılarak hicri 1258/miladi1837 ye kadar devam ettirilmiştir. İki cildin İstanbul tab'ı (1280) bu şekildedir. Bu tab'ın 265. sahifesinin kenarında 1280 tarihine ait notlara tesadüf edilir.

⁹⁸ İstanbul'da hicri 1232/miladi 1816-17 de tab edilmiştir. Yollara ait olan kısmı M. Bianchi tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek Paris Coğrafya Cemiyeti Külliyyatı meyânında neşredilmiştir. Ünvanı: “*Jinéraire de Constantinople ala Mecque*” [Paris 1852] dir. Bu tercümedeki tarihlerde müthiş yanlışlıklara tesadüf edilir. Mesela metinde hicri 1093/miladi 1689 tarihi yerine tercümede hicri 1197/miladi 1779 tarihi konmuştur. Bu hatalardan bazıları diğer eserlere de geçmiştir.

gibi, bilahare hacca gideceklere rehber olmak üzere biraz da seyahat şeklinde ve bazı merkezlerdeki şayan-ı ziyaret mevkilere ait malumat derc edilir. Bunların içinde yalnız yol tariflerinden ait kısımları ihtiva eden kitaplar da bulunur.⁹⁹ Bu nevi sırf yol tariflerinden bahis eserlerden kısmen topografya, kısmen yol uğrağındaki şehirlerin tarihine ait istifadeler tahmini mümkünse de tasvir edilen mevzular hemen her yerde aynıdır. Heyet-i umumiyesiyle-(genel olarak) pek az tenevvü-(farklılık) gösterir. Hacca gitmek üzere yola çıkmış olan müelliflerin, vaktin darlığı ve mütemadi yolculuk dolayısıyla birçok hata yapması mümkün olduğundan, bunlardan istifade esnasında çok dikkat etmek icab eder. Bir de bu eserler, müellifin kendi müşahadatının-(gözlemlerinin) mı mahsulüdür, yoksa diğer eserlerden

⁹⁹Münih'deki (Türkçe kataloğu 289, Aumer, sayfa 81, "*Tuhfetü'l-hüccac*", hicri 1130/miladi 1718 de hac yolunu tasvir eder) yazma ile Viyana'daki yazma N.F. 228. Flügel cilt 2, numara 1288 arasında metin itibarıyla bir münasebet mevcuttur. Münih yazmaları arasında (Türkçe kataloğu 18) hicri 1134/miladi 1722 tarihine ait "*Levâzımât-ı Hac*" ismindeki bir yol rehberi de Viyana yazması ile münasebettedir. Muhtasar yol haberleri, yalnız hac yolundaki menzilleri sayan eserler o kadar nadir değildir. Bilhassa yazma mecmualarda çok tesadüf olunur. (Mesela tesbiten en eski olanları hicri 1032/miladi 1623 tarihlidir. Dresden Şark Kataloğu 178; bir diğeri III. Mustafa zamanında, hicri 1171/miladi 1757-58 tarihine aittir; Leipzig Darülfünun Kütüphanesi Şark Kataloğu 1025). Bu hac rehberinin Anadolu'ya ait olan kısımları "*Anadolu Yolları*" eserinde zikredilmiştir.

iltikat-(toplama) suretiyle mi vücuda getirilmiştir, bu cihetler pek şüphelidir.¹⁰⁰

Hacca gidenlere rehber olmak üzere vücuda getirilen bu eserlerin yanında muhteviyatı edebi bir kisveye bürünmüş, Nâbî (vefatı Hicri 1124/Miladi 1742)'nın “*Tuhfetü'l Haremeyn*” Hicri 1093/Miladi 1712'yi¹⁰¹ gibi manzum hac tasvirleri ve seyahat notları mevcuttur ki¹⁰² coğrafya ve bilhassa topografya tetkikatı için bu cins eserlerin bir kıymeti yoktur.

On sekizinci asırda coğrafya ile meşgul olan muharrirlerin nazarı tamamıyla Avrupa'ya matuf bulunuyordu. Eski devirlerde Osmanlı coğrafyacıları nasıl kurun-ı vusta-(orta çağ) eserlerini Türkçeye nakil-(aktarma) ve tamim-(yayma) ettilerse, şimdi de coğrafya ilminin istikametini tayin eden Avrupa eserleri tercüme ediliyordu. Oldukça eski devirde Avrupa asarından rastgele tercüme yapılmaya başladı, yeni bir devir açan

¹⁰⁰MehmedEdib'in “*Menâstık-ı Hac*”ının birçok yerleri ile “*Cihânnümâ*” arasında sık bir münasebet bulunduğu kolayca anlaşılmaktadır.

¹⁰¹Nâbî hakkında, Gibb'in “*Osmanlı Edebiyatı Tarihi*”ne cilt 3, sayfa 325; Hammer'in “*Osmanlı Edebiyatı Tarihi*”ne cilt 4, sayfa 9, (Buda)Peşte 1838, Nâbî hicri 1089/miladi 1678 tarihinde seyahat etmiştir. Eserin yazmaları; Münih Türkçe Kataloğu 94 (Aumer); Viyana Mxt 158 (Flügel cilt 1, numara 721); British MuseumAdd 7853 (Rieu, 113); matbûstanbul hicri 1265 miladi 1839 Viyana kütüphanesinde mevcuttur).

¹⁰²Eğriboz (Egribud) Negroponte kazası el-Hacc Mustafa Efendi tarafından hicri 1161/miladi 1648 de yazılmış olan “*Delilü'l-menahil ve Mürşidü'l-menazil*” eseri bu kabildir. Leipzig Darülfünun Kütüphanesi şark kataloğu 1042.

bu tercüme faaliyetinin ilk mahsulü Kâtip Çelebi'nin “*Atlas Minör Tercümesi*” olduğunu burada tekrar hatırlatmak istiyoruz. Bunu diğer tercüme takip eder ki ekserisi Avrupa¹⁰³ ve Amerika'nın¹⁰⁴ tavsifatına-(anlatılmasına) aittir.

III. Ahmed zamanında Avrupa'dan celbedilen-(getirilen) bazı eserler sayesinde hararetle tercüme faaliyeti müşâhade edilir.¹⁰⁵ Bu nevi eserler için en şayan-ı dikkat-(dikkate layık) bir misal Petro isminde Kayserili bir ermeni tarafından riyazi ve tabii coğrafyaya ait Fransızca bir eserin tercümesidir. Hicri 1144/miladi 1731¹⁰⁶ mütercim kendi ifadesine nazaran İbrahim Müteferrika'nın “*Cihânnümâ*”yıtab' etmesinden gayrete gelmiştir.

¹⁰³ Dresden Kütüphanesinde Macaristan ve Almanya'dan bahseden bir coğrafya kitabı bulunmaktadır. Bu eser hicri 1094/1683 de ikmal edilmiştir. (Numara 370; Fleisher, sayfa 57) eserin aslı “*Kitab-ı Atlas*” tesmiye edilmektedir, büyük bir “*Kitab-ı Coğrafıye*” den bir kısım olması muhtemeldir. [Bunun Ebu Bekir bin Behram Dimeşki'nin “*Atlas Minör*” tercümesinden bir parça olması daha ziyade muhtemeldir. Yukarıda, sayfa 300 (Osmanlıca metin) deki mütercimin notuna bakınız. Mütercim]

¹⁰⁴ “*Beyân-ı Ahvâl-i Âlem-i Cedid ve Kut-ı Yenidünya*” (Paris Nasyonal Bibliyotek) eseriyle mukayese ediniz. Bu eserin yanında 1732 senesine ait Fransızca bir kitapta bulunmaktadır; Gildemeister'in Kütüphaneler Merkez Mecmuası cilt 5, 1888, sayfa 305.

¹⁰⁵ Mesela yukarıdaki notdaki mezkûr eser bu devre aittir.

¹⁰⁶ “*Fennümâ-yı Câm-ı Cem ez-Fenn-i Coğrafya*” Yazmalar: Graz Kütüphanesinde Şark Kataloğu 25 (Bu eserden Babinger'in muavenetiyle haberdar oldum); Eserin aslı hicri 1104/1692-93 tarihinde Mösyö R. (veya D) WBB tarafından telif edilmiş olacak; mütercim eserin aslı 1668'den itibaren senelerce Türkiye'de kalan Felemenk sefiri Colier'in terkesinden alınmıştır. (Hammer, “*Osmanlı Tarihi*” cilt 9, sayfa 201, cilt 3, sayfa 600'e bak).

Bu tercüme devrinde de telifat-(yazılan eser) o kadar çok değildir, bütün hususi teliflerde gözler Avrupa'ya çevrilmiştir. Gerek mevzii coğrafyaya¹⁰⁷ ait eserlerde gerek seyahatnamelerde¹⁰⁸ hep Avrupa mevzubahis olmuştur. Bunda Bâb-ı Âli'nin Avrupa'ya gönderdiği sefaret heyetlerine ait ‘‘Sefaretnâme’’¹⁰⁹lerin de belli

¹⁰⁷ Eflak, Boğdan, Besarabya ve Kırım'dan bahis 18. Asır zarfında yazılmış coğrafi bir eserin bir kısmı Viyana yazmaları arasındadır. 231 (Flügel cilt 2, numara 1283) eserin unvanı ve müellifi malum değildir.

¹⁰⁸ ‘‘Rifa‘a (vefatı hicri 1290/miladi 1873) *Seyahatnamesi*’’ herhalde asr-ı hazıra ait olacak. Aslı Arapça yazılmış olup Hıdiv Mehmed Ali Paşa'nın maiyetinde Paris seyahatinden bahistir. (Bulak tab'ı hicri 2255/miladi 1839) aynı zamanda Mısır'da tab' edilen Türkçe eserler için bir numunedir. (Brockelman cilt 2, sayfa 481 de neşredilmiştir.

¹⁰⁹ Sefaretnamelerden bazılarında sadece risale de denilir. Ahiren Fransızca bir eser dolayısıyla, Paris'e ait olan ‘‘Muhîb Efendi *Sefaretnâmesi*’’nin şayan-ı istifade kısımlarını Babinger O.L.Z. 25, 1922, sayfa 216'da neşretmiştir.

Sefaretnâmeler, başlıca siyasi hadiseleri ve bazı mühim vesikaları ihtiva etmeleri dolayısıyla tarihi eserlerden ma'dud olduğundan bazı müverrihler sefaretnâmeleri kendi eserlerine ilave etmektedirler. Bu suretle eserlerine ilaveler yapmış olan müverrihler bervech-i âtidir:

Râşid (hicri 1071-1134/miladi 1660-1721 İstanbul tab'ı hicri 1153/miladi 1741; Babinger, İstanbul matbuatı sayfa 17)

Ahmed Vasıf Efendi ‘‘*Mehâsinu'l-asâr ve Hakâiku'l-ahbâr*’’ İstanbul 1303; diğer tab'ları İstanbul 1219; Bulak 1243 ve 1246 dır. ‘‘

Ahmed Cevdet (hicri 1188-1241/miladi 1774-1825 tarihindeki vekayii ihtiva eder, ‘‘*Vekayi-i Devlet-i Aliyye*’’ veya sadece ‘‘*Cevdet Tarihi*’’ denilir) Birinci tab'ı 1271-1301, hakkında İslam Ansiklopedisi'ne bakınız cilt 1, sayfa 209.

Mevcudiyetinden haberdar olabildiğimiz sefaretnâmeler, tarihleri sırasıyla ber-vech-i âtidir- (aşağıdadır):

1. Mehmed Efendi'nin ‘‘*Viyana Sefaretnâmesi*’’, hicri 1075/1665, *Râşid Tarihi*'nde münderiçtir, cilt 1, sayfa 31. Kısa seyahat notlarından ibaretir, asıl sefaretnamelere benzemez; (Hammer tarafından coğrafya, tarih, askerlik mecmuasında 13, Viyana 1822, sayfa 257 mm bundan bahsedilmiştir.)
2. Zülfikar Efendi'nin ‘‘*Sefaretnâme*’’si hicri 1099-1103/miladi 1691-1798; Münih yazması Viyana'dan bahis kısımları ihtiva eder. Münih Türkçe Kataloğu (Aumer, sayfa 36; Hammer'in ‘‘*Osmanlı Tarihi*’’nde cilt 6, numara 11 ve cilt 9, sayfa 207, 90 numaralı mehzalr meyanında mezkûrdur.)
3. İbrahim Paşa (vefatı hicri 1133/miladi 1720-21, ‘‘*Sicill-i Osmani*’’, cilt 301 sayfa 130)nın ‘‘*Viyana Sefaretnâmesi*’’ hicri 1131 - miladi 1719; basit seyahat notlarından ibaret olup, asıl sefaretname tarzında değildir. Yazmalar: Viyana MxN 324 (Flügel cilt 2, numara 1090) bu yazma nüsha Profesör Karalic' tarafından Türkçe neşredilmiştir : Berichtüber den zug Gross-Botsehafter İbrahim-Paschanach Wien im 1719, Wien 1908 5. B. K. A. Phil. – hist. KL. (1907) Daha evvel Hammer tarafından coğrafya, tarih ve askerlik mecmuasında 13, Viyana 1822 sayfa 273-341 bundan bahsedilmiştir.

4. Mehmed Efendi (Yirmi Sekiz Çelebi, vefatı hicri 1145/miladi 1732, “*Sicill-i Osmani*” cilt 4, sayfa 226) nin *Paris Sefaretnâmesi* hicri 1132 – miladi 1720, ihtisar edilmiş bir şekli *Râşid Tarihi*’nde dercedilmiştir. Râşid Tarihi, cilt 3, sayfa 82-92; Yazmalar Viyana Mxt 7 (Flügel cilt 2, numara 1093) ve Mxt 692 Flügel cilt 2, numara 1094. Bu yazma evvelkinden daha mufassaldır.) Viyana Şark Akademisi numara 380 (Krafft sayfa 106); Berlin Türkçe Kataloğu 186 (Petermann 492; Pertsch sayfa 212); Râşid’de olduğu gibi muhtasar bir yazmada “Gotha” dadır, Gota Türkçe Kataloğu 148; Pertsch, sayfa 212 bu nüsha pek muhtasar olup Râşid’den ve Çelebizâde’den alınmış kısımlardan ibarettir.)Matbuu, İstanbul 1283,1757 İstanbul’da Fransızca tercümesi de tab’ edilmiştir. (Babinger’in mezkûr eserindeki yazmasına ve Carra de Vaux(1867-1953)’un “*İslâm Mütefekkirleri*” cilt 1, Paris 1921 sayfa 253 eserine müracaat.
5. Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi zade Mehmed Said Paşa (vefatı hicri 1145/miladi 1732, Hammer*Osmanlı Tarihi* cilt 7, sayfa 449, Sicill-i Osmani’de mezkûr değildir.) nin sadrazama takdim ettiği muhtasar siyasi rapor. Tarih-i Osmani Mecmuasında, cilt 2 numara 11 sayfa 658-677’de, intişar etmiştir.
6. Mustafa Efendi (vefatı hicri 1174/miladi1760-61 *Sicill-i Osmani* cilt 2, sayfa 280)nin*Viyana Sefaretnâmesi* hicri1161-1748. Yazmalar: Berlin Türkçe kataloğu 187 Diez, 15; Pertsch sayfa 213)
7. Ahmed Resmi Efendi (vefatı hicri 1197-miladi 1783, *Sicill-i Osmani* cilt 2, sayfa 290) nin hicri 1171-miladi 1758 *Viyana Sefaretnâmesi*ünvanı altında İstanbul’da tab’ edilmiştir. Kütübhane-i Ebuzyiya numara 42, 1304 (Hammer’in Türk Sefiri Ahmed Resmi Efendi’nin Sefaretnâmesi, Berlin 1809, ünvanlı eserine bak).
8. Keza Ahmed Resmi Efendi’nin “*Berlin Seyahatnâmesi*” hicri 1176/miladi 763, matbu “*Vasıf Tarihi*”nde mündericidir. Ayrıca Ebuzyiya Külliyyatı arasında intişar etmiştir. 1903 (Berlin’de 1286 tab’imevcuddur); Yakub’un “*Osmanlı Türkçesi Dersleri*” kitabına kısmen derç edilmiştir. İkinci kısım (Berlin 1916, sayfa 20 mm) Yazmalar: Paris, Shefer Külliyyatı Supl.l. 1086 (Blochet, sayfa 174. Burada seyahatin tarihini hicri 1188/miladi 1774 Reiu’de mezkurdur.) O.B. Voly’nin 1763-64 kışında Büyük Frederik sarayında “*Bir Türk Sefaret Heyeti*” HohenzollerJahrbuch (Hohenzullern takvimi) 1907 sayfa 17.. (bundan maada Hammer’in yukarıda mezkur eseri 6 numaraya; O.MüllerKolshorn’un eseri Turk. Bibl. cilt 19, sayfa 5’e bakınız).
9. Vak’anüvis Vasıf Efendi (vefatı hicri 1222/miladi 1807. Sicill-i Osmani cilt 4, sayfa 599) nin*İspanya Sefaretnâmesi* hicri 1201-1203 – miladi 1787-1788; Cevdet Tarihi’nin 3. cildinde mündericidir. Barbier de Meynard Journal Asyatic 5. seri, cilt 19, 1862, sayfa 505 (Babinger’in mezkûr eserine bak).
10. Ahmet Azmi Efendi (vefatı hicri 1236/miladi 1799 Sicill-i Osmani sayfa 326)nin*Berlin Sefaretnamesi* hicri 1205-6/miladi 1790-92; 1303 de İstanbul’da tab’ edildiği gibi Cevdet Tarihinde derç edilmiştir. Doktor Müller- Kolsohorn tarafından “*Prusya Sarayında Azmi Efendi Sefareti*” ünvanıyla tercüme dilmiştir. Türkiye Bibliyotek cilt 19, Berlin 1981 (yazmalar hakkında aynı esere, sayfa 25 müracaat).
11. Ebu Bekir Râtib Efendi (vefatı da hicri 1214/miladi 1899 Sicill-i Osmani cilt 2, sayfa 346) nn*Viyana Sefaretnâmesi* hicri 1209 – miladi 1792; yazmalar, Viyana Mxt 308 (Flügel, numara 1285); Nutuklar, Viyana Mxt 501 (Flügel cilt 2, sayfa 1127).
12. Mustafa Râşih Efendi (vefatı hicri 1218/miladi 1803 Sicill-i Osmani cilt 2, sayfa 347) nin Rusya Sefaretnâmesi, hicri 1207 – miladi 1792. Yazmalar: Paris ShaferKolleksiyonuSuppl. 1025 (Beluşe, sayfa 158); Viyana 219 (Flügel cilt 2, numara 1150).
13. Morali Seyyid Ali Efendi’ni *Paris Sefaretnâmesi* hicri 1211-12/miladi 1797 Paris’denMüfarakat 14 Temmuz 1802). Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası tarafından neşredilmiştir. Cilt 4, 1914, numara 20-24, sayfa 1246...1388, ilaahir, (Keza aynı mecmua cilt 3, numara 18, sayfa 1120 .ye Babinger’e bak Maurice Herbertte Fransız vesaiiki ile mukayese edilerek Uneambasade Turquesons le Directoire Paris 1902.

başlı mevkii vardır. Sefaretnâmelerin büyük bir kısmı coğrafi olmaktan ziyade tarihi eserler olmasına rağmen kısaca bu eserlerden de bahsedelim. Sefaretnâmelerin ekserisi, devletlerarasındaki ihtilafları zikretmesi, bazı mühim vesikaları ihtiva eylemesi dolayısıyla diplomasi tarihi tetkikatı için de pek kıymetli menbalardır. Bu eserlerin coğrafyaya ait olan cihetleri, ekseriya tali derecede nazar-ı itibara alınan, seyahat tarifatıdır. Bazen de kurenadan biri tarafından yazılan seyahat notlarında

14. SeyyidVahid Efendi (VahidMehmed Paşa vefatı hicri 1344/miladi 1821 *Sicill-i Osmani* cilt 4, sayfa 605)'nin *Paris Sefaretnâmesi*, hicri 1291 – miladi 1806; Yazmalar: Viyana Şark Akademisi'nin 282 (Graft sayfa 107); İstanbul tab'ı 1283 (Babinger'e bak).
15. AhmedMuhib Efendi (vefatı hicri 1236/miladi 1821 *Sicill-i Osmani* cilt 4, sayfa 98)'nin *Paris Sefaretnâmesi* hicri 1220-1227 / miladi 1806-1812; Yazmalar: Asıl raporun iki hülâsası mevcuttur. Bir yani biraz mufassal Viyana 213 (Flügel cilt 2, numara 1145); diğeri yani biraz muhtasarı Viyana 214 (Flügel cilt 2, numara 1146) Bertrand Boreilles'in 1806-1811'de "*Paris'de Bir Türk: Mehmed Efendi Hey'et-i Sefareti*" Paris, 1920 (Babinger'e bak).
16. Avrupa saraylarına giden Türk sefaret heyetlerine ait olan sefaretnâmelere, oldukça yeni devirlere ait olan Seyyid Mustafa Sami Efendi (vefatı hicri 1271 miladi 1854-55 *Sicill-i Osmani* cilt 3, sayfa 7)'nin hicri 1254 - miladi 1838'deki muhtelif sefareterini ihtiva eden eseriyle nihayet vereceğiz. Eserin unvanı "*Avrupa Risalesi*" İstanbul tab'ı hicri 1256 - miladi 1840 (Babinger'e bak).

Şimdiye kadar zikr edilenlerden başka olarak Dürri Ahmet Efendi (vefatı hicri 1135/miladi 1722 "*Sicill-i Osmani*" cilt 2, sayfa 337)'nin "*İran Sefaretnâmesi*"ni de hicri 1132/miladi 1720, 17. numara olarak kaydedelim. Yazmalar: Viyana, Şark Akademisi numara 281 (Krafft sayfa 106)

Nihayet sefaretnâmesini manzum olarak yazmayı düşünen Ziştovalı el-Hacc Ali Ağa (vefatı hicri 1174/miladi 1760) 'nin "*Lehistan Sefaretnâmesi*" hicri 1168/miladi 1754–55, 18. numarayı teşkil eder. (Hammer "*Osmanlı Tarihi*", cilt 8 sayfa 176) Münderecatının hülâsası ve tenkidü "*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*"nda cilt 3, sayfa 778.[Bursalı Tahir Bey "Osmanlı Müellifleri"nde bazı sefaretnâmeler daha zikretmektedir:

1- Abdülkerim Paşa maiyetinde Rusya'ya giden Necati ve Nahifi Efendilerin "*Rusya Sefaretnâmeleri*" (hicri 1179 - miladi 1775). 2- Giritli Yusuf Ağah Efendinin "*Londra Sefaretnâmesi*" (hicri 1207/miladi 1793). Bu sefaretnâme "Cevdet Tarihi"nde münderiçtir. 3- Abdürrezzak Bahir Efendi'nin "*Paris Sefaretnâmesi*" (hicri 1259/ miladi 1843).

[Bunlardan maada Mevkufatçı Mustafa Hattî Efendi'nin "*Nemçe Sefaretnâmesi*", Galib Paşa'nın "*Fransa Sefaretnâmesi*"nden bahsedilmektedir. Dürri Efendi'den maada Kırımı Rahmi (Mahmud-u Evvel zamanında) Münif, RaşidMehmed (hicri 1141) Efendi'de "*İran Sefaretnâmesi*" yazmıştır.] [Mütercimnin notu]

Avrupa ahvaline dair yeni malumat büyük bir alaka ile takip edilir ki zaten heyet-i seferiyenin gayelerinden biri de bu nevi malumatı toplamak idi. Yirmi Sekiz Mehmet Çelebidiye meşhur olan Mehmet Efendi Sefaretnâme'sinin gerek Avrupa'da ve gerek şarkta büyük bir şöreti vardır. Mehmet Efendi'nin Türkiye'de matbaacılık terakkisinde de büyük hizmeti dokunmuştur. On sekizinci asır sonlarına doğru Avrupa ulûmunun benimsemek yolundaki bir merhale başlar. Haiz-i kıymet eserlerden yapılan iktibaslar tevsik edilir. Bu suretle 1874 de Türk matbuatı yeniden canlanır.¹¹⁰ Gerek Avrupa eserlerinden iktibas suretiyle, gerek aynen tercüme suretiyle olsun yeni eserler arasında en ziyade ameli malumatın büyük bir mevki tuttuğu görülür. Bu esnada Avrupa asarının Osmanlı asarı arasındaki mevkii-(yeri) yeniden önem kazanır.¹¹¹ Fakat Avrupa'nın kendi harsi mahsulatıyla mütemediyen kötülendiği, Avrupa asarı

¹¹⁰[İbrahim Müteferrika'nın vefatından sonra Türk matbuatı takriben takriben yarım asır bir tevakkuf devresi geçirmiştir. (Matbuat hayatının tekrar canlanması hakkında Babinger'in "*İstanbul Matbuatı*" eseri, sayfa 19'a bakınız.)

¹¹¹ Mesela İngilizce "*FadenAtlası*"nın Türkçeye tercümesi gibi. (Bir mukaddeme 25 harita, taab hicri 1219 – miladi 1804) Hammer, "*Osmanlı Tarihi*" cilt 5, sayfa 588, de Türkçe matbu eserler hakkındaki listeye bak. British Museum'daadd 7897 (Rieu, sayfa 112) numarada ("*Bir Avrupalı Müellifin Coğrafyası*", Reisü'l-küttab Raif Mahmud Efendi tarafından Ahmed Vasıf Efendi'nin bir mukaddimesiyle beraber tercümesi) bulunan eserin de bu eser olması muhtemeldir. Bu hususta kat'i bir hüküm verecek vaziyette değilim. Aynı suretle Avrupa asarından iktibas edilmiş ve müderecatı hususi bir ehemmiyetten mahrum bulunan eserleri burada zikrünkâsidsiz olur.

daima çoğalıp şarka doğru tesirini hissettirdiği nispette şarkta fikri mahsulatın vücut bulması dolayısıyla Şark ile Garp arasında, semereli neticeler verilebilecek, mübadele-i fikriye husule gelememiştir. Bütün şarka şamil olan bu hal Avrupa tesiratına pek ziyade maruz kalan Memalik-i Osmaniye'de daha bariz bir surette görülür. Mürur-ı zamanla Avrupa ile şark hayat-ı medeniyesi arasındaki fark o kadar kati bir şekil almıştı ki büyük bir inkılap mecburiyeti vardı. On dokuzuncu asra dâhil olur olmaz Osmanlı hayat-ı fikriyesinde her sahada bir şaşkınlık görülür, bu zamana kadar bir taraftan kurun-ı vustanın eski İslam medeniyetine sadakat hisleri şuurlu bir surette yaşıyor, her ne pahasına olursa olsun mazi ile alakayı kesmemek arzu ediliyordu. Diğer taraftan da mukabil bir cereyan, istiğna göstermek mümkün olmayan pek kuvvetli Avrupa tesiratını ithale çalışıyordu. Bunları fikirlerince, eski şark medeniyetini terk etmeden Avrupa medeniyetinin istifadeli cihetlerini alacaklardı. Bu suretle tamamıyla Avrupa'ya arz-ı teslimiyet ediliyor, bizzat Avrupalı olmak isteniyor bin-netice eski şark medeniyetinin büyük bir kısmı hayattan uzaklaşıyordu. Siyasi sahada Avrupa'ya müteveccih olan

bu hareketi dini bir hareket takip etmemiştir.¹¹² Bundan sonraki eserler Osmanlı eserlerinden sayılmaz, belki Türk dilinde Avrupa eserleridir. Asri Türk edebiyatı denilen edebi eserlerde de aynı hal müşahade edilir. İلمي eserlerde Avrupa'da olduğu gibi ilmi ananeden bir iz yoktur; her saha başlangıç halindedir. Yalnız müverrihlik-(tarihçilik) sahasına evvelce söylediğimiz gibi mahirane bir intikal ile yeni görüşün sokulduğunu görüyoruz.¹¹³ İlk önce tarih, Avrupa metodunu benimsemek kabiliyeti göstermiştir. Tarz-ı kadime tarih-nüvislik yerine yeni usullerle tarih tetkikatı kaim olmuştur.¹¹⁴

[Alman Şark Cemiyeti Mecmuasında (Zeitsehrift d. Deutsch. Morgenl. Ges. B 77 1923) intişar etmiş olan bu makale, İstanbul Darü'l Fünûnu Coğrafya muallimi Hamid Sadi Bey tarafından tercüme edilmiştir.]
(Mütercimim metin sonundaki notudur. O.Ö.)

¹¹² Osmanlı Medeniyetinin şuurlu bir surette Avrupalılaşması Fatih Sultan Mehmed'den başlar.

¹¹³ Burada Cevdet Paşa gibi şahsiyetleri kastediyorum.

¹¹⁴ Tarih Encümeni Mecmuası ve onun etrafındakilerin mesaisi ile beraber yeni Türkler arasında birçok tarih ve edebiyat tarihi ile meşgul âlimler bulunmaktadır.

